

מאמר:

פרידלנדר, שאול, "מאנטישמיות להשמדה; מחקר היסטוריוגרפי על המדיניות הנאצית כלפי היהודים ותרגיל האינטרפרטציה"

בתוך:

יד-ושם טז (תשמה) 1-39

"לקט" הינו פרויקט של האיגוד העולמי למדעי היהדות. מטרת הפרויקט היא להציג מאמרים מרכזיים במדעי היהדות ברשת האינטרנט, לתועלת ציבור החוקרים. הפרויקט הינו ללא מטרת רווח וממומן על ידי מוסדות וגופים שונים. מאמר זה מתפרסם בשיתוף הוצאת הספרים "יד ושם".

למידע נוסף על הפרויקט, צרו קשר:

לקט – האיגוד העולמי למדעי היהדות
www.lekkt.com
editor@lekkt.com

המאמר נמצא וניתן להורדה באתר. המאמר מופיע בפרויקט בהסכמת וברשות ההוצאות לאור בתנאים הבאים:

- ◆ לא יעשה כל שימוש מסחרי במאמר ללא אישור מפורש ובכתב מההוצאה.
- ◆ המאמר הוא לשימוש מחקרי ולימודי אישי בלבד.
- ◆ אין להציג מאמר זה בשום צורה ברשת האינטרנט ללא אישור מפורש ובכתב מההוצאה.

"LEKKET" is a project of the World Union of Jewish Studies. The goal of the project is to present basic and important articles for Jewish studies on the web, for the benefit of researchers as well as the general public. The project is non profit; financed by different institutions.

This article is presented in cooperation with "Yad Vashem" publications.

For more information please contact us at:

L E K K E T – World Union of Jewish Studies
www.lekkt.com
editor@lekkt.com

The article is to be found and can be downloaded from the website. Presentation of this article in the project is approved by the publishers under the following conditions:

- ◆ The article can not be used for commercial purposes without the written permission of the publishers.
- ◆ The article is to be used for the purposes of research and personal studies only.
- ◆ The article can not be presented on the web in any form without the written permission of the publishers.

מאנטישמיות להשמדה: מחקר היסטוריוגרפי על המדיניות הנאצית כלפי היהודים ותרגיל באינטרפרטציה*

בעשורים האחרונים התרחב מאוד המחקר ההיסטורי העוסק בהשמדת היהודים באירופה — ואחת היא אם מדובר בהתחקות אחר שורשי האנטישמיות הנאצית והתפתחותה, אחר המדיניות שנקטו הנאצים כלפי היהודים, אחר ה"פתרון הסופי" כשלעצמו, או אחר העמדות והתגובות של החברה הגרמנית בתקופת המלחמה, של המדיניות הנייטרליות, של בעלות הברית, של הכנסייה ושל העולם המערבי בכלל מחד גיסא, ושל הקורבנות היהודים מאידך גיסא. נתרכו המחקרים והפרסומים ופותחו תיזות היסטוריות שפשטו צורה ולבשו צורה כמרוצת הזמן.¹ כימינו כבר ניתן להבחין בכירור

* כרצוני להודות לחברי ועמיתי יהודה באואר, דב קולקה, האנס מוזמן, דינה פורת ואהרן וייס על עזרתם בשלבים השונים של הכנת מאמר זה. לעבודות קודמות העוסקות במקצת הבעיות והנידונות במאמר זה, ראה Saul Friedländer, "Some Aspects of the Historical Significance of the Holocaust," *Jerusalem Quarterly*, of the Historical Significance of the Holocaust," *Jerusalem Quarterly*, Esquisse Historiographique," *Le débat*, no. 21, septembre 1982 ; אשר לחלקו השלישי של המאמר ראה מברא של שאל פרידלנדר ל: Gerald L. Fleming, *Hitler and the Final Solution*, Berkeley, 1984

1 מן המחקרים ההיסטוריוגרפיים הדנים במה שנוהגים לכנות עכשיו "השוואה" נזכיר, בין השאר, את Léon Poliakov, "Changing Views in Holocaust Research," *Yad*, *Vashem Bulletin*, no. 20, April 1967 ; לני יחיל, "מקומה של השואה בהיסטוריוגרפיה היהודית," קובץ מחקרי ירושם, ז', תשכ"ח ; פיליפ פרידמן, "חקר ההיסטוריה של תקופת השואה ובעיותיו," שואת יהודי אירופה בעריכת ישראל גוטמן וליווייה רוטקירכן, ירושלים, תשל"ג ; שאול אש, עיונים בחקר השואה ויהדות זמננו, הפרק "מבעיות המחקר בחורבן יהדות אירופה," ירושלים, תשל"ג ; יהודה באואר, "מגמות בחקר השואה," קובץ מחקרי ירושם, כרך י"ב, תשל"ח ; Konrad Kwiet, "Zur historiographischen Behandlung der Judenverfolgung im Dritten Reich," *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, vol. 27, 1980/81 ; Lucy S. Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, Cambridge, Harvard University Press, 1981 ; Otto Dov Kulka, "Die Deutsche (להלן — דוידוביץ): Geschichtsschreibung über den Nationalsozialismus und die 'Endlösung,'" *Historische Zeitschrift*, vol. 239, 1984

בדרכים נפרדות לדיון בבעיות אלה — כבר אפשר לדבר כמעט על אסכולות שונות.

באשר לאנטישמיות הנאצית ולשיטות שהפעיל הרייך השלישי נגד היהודים — ההיבט היחיד של הבעיה שיעמוד לדיון במאמר שלפנינו — אי־אפשר שהערכה כללית של המחקרים ההיסטוריים שראו אור מאז תום המלחמה לא תחתור לפתרון שאלה מרכזית אחת: כלום מאפשרים מחקרים אלה לשלב את האירועים הנידונים בהם בתוך מסגרת של הסבר היסטורי כוללני ועקיב, או שמא אין בהם אלא הארות מקוטעות מאוד שאין בהן כדי לפתח סינתזה משמעותית שעשויה להוביל בסופו של התהליך להבנה כוללת? לשון אחרת. האם נכונים עדיין הדברים שכתב יצחק דויטשר לפני 15 שנה:

לגבי ההיסטוריון המבקש לרדת לעומקה של שואת היהודים המכשול החשוב ביותר הוא אופיו הייחודי המובהק של האסון. אין זו רק שאלה של זמן ושל פרספקטיווה היסטורית. ספק בעיני אם כעבור אלף שנה ייטיבו אנשים להבין את היטלר, את אושורץ, מאידאנק וטרבלינקה יותר משאנו מבינים אותם כיום. התהיה להם פרספקטיווה היסטורית טובה יותר? להיפך. ייתכן שהדורות הבאים יבינו את כל זה אפילו פחות מאתנו.²

או שמא נקבל במקום זאת את ההסבר שנתן לפני שנים אחדות ריימונד ארון:

ואשר לרצח־עם ... הייתי אומר שחוסר ההיגיון לכאורה שמוצאים בו מקורו בפרספקטיווה לא נכונה. היטלר חזר והצהיר, בפרט ביום הראשון למלחמה, שהיהודים לא ייצאו חיים ממלחמה שהם פתחו בה, לדבריו ... אם מוכנים להודות בכך שחיטולם של היהודים, של הרעל היהודי, של הדם המשחית, היה עיקר מטרתו של היטלר, ארגונו התעשייתי של הקטל נעשה הגיוני כאמצעי לאותה מטרה, לרצח־עם. היגיון המשמש אמצעי הוא בלתי־מוסרי מעצם טבעו, או נייטראלי מבחינה מוסרית. כרגע שרצח־העם נקבע כמטרה לא היה מנוס מהורדת הציוד, האנשים, ובעיקר כלי־התחבורה שהיו דרושים למבצע זה, מן המערך הלוגיסטי של הכוחות המזוינים.³

שתי עמדות מנוגדות אלה הן יסוד היסודות של כתיבת ההיסטוריה בנושא שלפנינו. אך ככל הנוגע להערכתה הספציפית יותר ניתן לבחון את ההיסטוריוגרפיה הזאת בשני מישורים שונים של ניתוח: במישור האינטרפ־

Isaac Deutscher, *The Non-Jewish Jew and Other Essays*, London, Oxford University Press, 1968, p. 163

Raymond Aron, "Existe-t-il un mystère Nazi?," *Commentaire*, no. 7, 1979, p. 349

רציות הכוללניות של הנאציזם ובמישור האינטרפרטציה המוגבלת יותר, אך השנויה במחלוקת באותה מידה, של הצעדים האנטי-יהודיים שנקטו הנאצים כאשר שוקלים אותם לאור השתלשלותם המוחשית והדינאמיקה הפנימית שלהם. את הבעיות הקשורות במישור הכוללני נסקור בקצרה, ובחילוקי-הדעות בדבר מוצאם והתפתחותם של קווי-מדיניות ממשיים נדון ביתר פירוט.

א. האנטישמיות באינטרפרטציות הכוללניות של הנאציזם

במישור האינטרפרטציות הכוללניות של הנאציזם אפשר להבחין בשלוש גישות עיקריות: הסברים השאובים ברובם מן ההיסטוריה הגרמנית; הסברים העושים שימוש במושג "פאשיזם"; הסברים הרואים בנאציזם-סוציאליזם את אחד ההיבטים של "טוטאליטריות"⁴. בכל אחת מגישות אלה אנו מוצאים ניסיונות שיטתיים פחות או יותר לשבץ את האנטישמיות הנאצית בתוך המסגרת ההסברתית הכללית. נתעכב בקצרה על ניסיונות אחרים כאלה. הראשונה בגישות אלה, זו המסבירה את הנאציזם בעיקר כפרי התפתחות לאומית גרמנית ספציפית שראשיתה, לגבי דידם של רוב ההיסטוריונים, במאה התשע-עשרה, מעמידה לפעמים את האנטישמיות הגרמנית בלב לבה של האינטרפרטציה שלה. באינטרפרטציות אחדות מסוג זה נתפסות האנטישמיות הגרמנית, המחשבה הגרמנית הגזענית או האתנית (Völkisch) כנקודת-מוצא להסבר מפורש או משתמע של שורשי הנאציזם-סוציאליזם.⁵

4 Wolfgang Sauer, "National Socialism: Totalitarianism or Fascism," *American Historical Review*, December 1967, pp. 404 sq.; Andreas Hillgruber, *Endlich genug über Nationalsozialismus und Zweiten Weltkrieg?* Düsseldorf, 1982, pp. 24ff. (להלן — הילגרובר).

5 המדובר במחקרים המתרכזים בעיקר באנטישמיות או במחשבה גזענית או גרמנית-לאומית, דוגמת Paul Massing, *Rehearsal for Destruction*, New York, 1949; Eva Reichmann, *Hostages of Civilization*, London, 1950; Fritz Stern, *The Politics of Cultural Despair*, Berkeley, 1961; George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology*, New York, 1964; Peter G.J. Pulzer, *The Rise of Political Antisemitism in Germany and Austria*, New York, 1964; Léon L. Poliakov, *Histoire de l'Antisémitisme*, Tome III: *De Voltaire à Wagner*, Paris, 1968. אחרים מן החשובים שבמחקרים ההיסטוריים שלאחר המלחמה, הדנים בשורשים הגרמניים של הנאציזם, מפחיתים מחשיבותה של האנטישמיות בעבר זה או אף מתעלמים ממנה כליל. ראה, Friedrich Meinecke, *Die Deutsche Katastrophe*, Zurich, 1946; Gerhard Ritter, *Europa und die deutsche Frage*, Munich, 1948; Hans Rothfels, *The German Opposition to Hitler*, Chicago, 1962; Hans Kohn, *The Mind of Germany*, New York, 1960. לעניין זה ראה דוידוביץ, שם, עמ' 60-67, וקויט, שם, עמ' 149.

כמעט ברור מאליו שאין להסביר את האנטישמיות הנאצית בלי להתייחס לרקע לאומי זה. אבל הקושי הוא בהערכת משמעותם של שורשים אלה, של חשיבותה היחסית של האידיאולוגיה האתנית-גרמנית ומקומם של נושאים והלכירוח אנטישמיים בחברה הגרמנית, בימיו של וילהלם קיסר וברפובליקה הוויימאריה כאחד. הערכה כזאת, בצד המחקרים השונים על דעת-הקהל הגרמנית והיהודים ברייך השלישי, היא בלבד תאפשר לנו להבין את פעולת-הגומלין בין המסע הנאצי נגד היהודים ובין החברה הגרמנית. שורשי האידיאולוגיה של היטלר עצמו הם גורם חיוני באינטרפרטציה של שיטות נאציות, אולם הערכת התמיכה המפורשת או המשתמעת שניתנה למדיניות אנטי-יהודית זאת בשדרות שונות של האוכלוסייה היא היבט נוסף שנדרש לצורך האינטרפרטציה, היבט הקשור במישורין לשאלת שורשיה הלאומיים של האנטישמיות וחשיבותם היחסית. המחקרים שבידינו בסוגיה מרכזית זאת עשויים להוביל למסקנות שונות בתכלית.

ראשית, בהערכת חשיבותה של האנטישמיות הגרמנית בשלהי המאה התשע-עשרה ועד למלחמת-העולם הראשונה חייבים להביא בחשבון מחקרים שנערכו לאחרונה בצרפת המצביעים על נושאים, גישות ויזמות דומים מאוד אצל קבוצות אנטי-יהודיות שונות.⁶ מכאן שיש לחפש התפתחות גרמנית ייחודית בשנות המלחמה וברפובליקה של ויימאר; אלא שדווקא בנקודה זאת — מידת התפשטותה של האנטישמיות בחברה הגרמנית באותה תקופה — רב הסתום על הגלוי. אין בידינו מחקר שיטתי מקיף בנושא זה והעבודות הרבות העוסקות בהיבטים שונים של הבעיה אינן מציעות תמונה שלמה וברורה. ידוע לנו, למשל, שהמפלגות האנטישמיות בגרמניה נעלמו ערב המלחמה⁷ ושנושאים אנטישמיים פחתו בתחילת הקרבות. אך ידוע לנו גם שלאחר מכן, בין השנים 1916 ל-1924, חלה עלייה חדה בהסתה נגד היהודים.⁸ משמעותה של האנטישמיות בתקופה הגורלית של ראשית שנות

- 6 Zeev Sternhell, *La Droite révolutionnaire 1885-1914: les origines* השווה
 Zeev Sternhell, *Ni Droite ni Gauche: françaises du fascisme*, Paris, 1978
l'idéologie fasciste en France, Paris, 1983
- 7 Richard S. Levy, *The Downfall of the Antisemitic Political Parties in*
Imperial Germany, New Haven, 1975
- 8 Egmont Zechlin, *Die Deutsche Politik und die Juden im Ersten Weltkrieg*,
 Göttingen, 1969; Saul Friedländer, "Die politischen Veränderungen der
 Kriegszeit und ihre Auswirkungen auf die Judenfrage", Werner Jochman, "Die
 Ausbreitung des Antisemitismus", in Werner E. Mosse (hr.), *Deutsches Judentum*
 של האנטישמיות הגרמנית בשני העשורים הראשונים של המאה מוצגים היטב ב-
 Donald Niewyck, *The Jews in Weimar Germany*, Baton Rouge, 1980
 Sarah Gordon, *Hitler, Germans and the "Jewish Question"*, Princeton, 1984

השלושים אינה ברורה כל עיקר. לדברי ויליאם שרידן אלן, במחקרו על עליית הנאציזם כעיר קטנה ליד האנובר, האנטישמיות לא תפסה אלא מקום משני⁹ אף-על-פי שהייתה משמעותית יותר באזורים אחרים.¹⁰ נראה, שהכדלים אזוריים הם יסוד חשוב באינטרפרטציה,¹¹ כפי שיתברר לנו כבואנו לדון בדעת-הקהל וביחסה ליהודים בימי הרייך השלישי.¹² לאור הנתונים שנאספו על האנטישמיות הגרמנית לפני 1933 מתקבלת על הדעת לפחות מסקנה אחת: האנטישמיות הגזענית הקיצונית בצורתה האוסטרית או הגרמנית כוודאי הזינה את האידיאולוגיה של היטלר ושל "המאמינים הצרופים" בתוך המפלגה הנאציונאל-סוציאליסטית,¹³ אולם תמיכתה במדיניות האנטי-יהודית שהופעלה החל מ-1933, במידה שמדובר בשכיחותה בקרב האוכלוסייה הכללית, הייתה נסותרת יותר מאשר גלויה ופעילה. עוד יתברר לנו בהמשך הדברים שיש היסטוריונים שאינם מוצאים אפילו חוליה מקשרת בין עולמו הרעיוני של היטלר ובין השתלשלותם של קווי-המדיניות של הנאצים עד לסופם הנמהר, ואילו היינו מקבלים את דעתם היינו פוסלים את שורשיו האידיאולוגיים של הנאציזם מלשמש הסבר להתפתחות המדיניות הנאצית נגד היהודים.

מחקרים הממעטים בחלקו של הרקע האידיאולוגי הלאומי נוטים להבליט את חשיבותם של מבנים חברתיים מסורתיים (הפקידות, הצבא, מערכת המשפט) בהתפתחות המדיניות הנאצית, אך לא תמיד מוסבר כדבעי תפקידו של היסוד המסורתי שבמבנים אלה בהשתלשלותם של קווי-פעולה אנטי-יהודיים.¹⁴ בסיכום, מעטות האינטרפרטציות הכוללניות המתעלמות כליל מן

9 William Sheridan Allen, *The Nazi Seizure of Power: the Experience of a Single German Town 1930-1935*, London, 1968 (ראה למשל עמ' 77).

10 Jeremy Noakes, *The Nazi Party in Lower Saxony 1921-1933*, London, 1971 בסאקסוניה התחתונה. למשל. ראה

11 Richard F. Hamilton, *Who voted for Hitler?* Princeton, 1982, pp. 606-607

12 ראה להלן, עמ' 26-27.

13 ממחקרו של פטר מרקל על דעותיהם של אנשי ה-ס.א. וה-ס.ס. בשנות העשרים (על סמך התיקים האישיים שאסף תיאודור אבל) עולה, שהאנטישמיות לא הייתה אלא רביעית כסולם החשיבות, ובעלת חשיבות עליונה ל-10.7% של החברים בלבד (14.9% בקרב חברים מן השורה). ראה Peter Merkl, *The Making of a Stormtrooper*, Princeton, 1980, p. 222

14 לפעמים קשה להבחין בין המאפיינים ה"אוניברסאליים" של קבוצה חברתית ובין המאפיינים הגרמניים "ההיסטוריים". אצל הילברג תופס מקום מרכזי בתהליך ההשמדה המנגנון הביורוקראטי. השאלה הנשאלת היא, האם זו ביורוקרטיה כשלעצמה או ביורוקרטיה גרמנית דווקא, לאור התפתחותה של מסורת לאומית מיוחדת? Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews*, Chicago, 1961 (להלן - הילברג).

הרקע הלאומי אגב דיון במעשים האנטי־יהודיים של הנאצים, אבל קשה לעתים קרובות לעמוד על חשיבותו של רקע זה.

מכל האינטרפרטציות המכלילות של הנאציזם הרווחת ביותר היא עדיין זאת המסווגת את התופעה ההיטלראית במסגרת הרחבה יותר של "פאשיזם".¹⁵ יש לה גרסה מארכסיסטית ולא־מארכסיסטית ובשתייהן גם יחד האנטישמיות הנאצית, משום אופייה הייחודי הספציפי, היא מכשול חמור בהכללה מסוג זה. רבים מן התיאורטיקנים של הפאשיזם פותרים את הבעיה בכך שהם מתעלמים ממנה כליל: תורותיהם עוקפות את המכשול ונמנעות פחות או יותר מלהזכירו (להוציא מלים אחדות, כשעת הצורך).¹⁶ אחרים מכירים בקושי ומוסיפים בכל זאת לחפש את המכנה המשותף לפאשיזם, את "המינימום הפאשיסטי".¹⁷ יש גם כאלה המבקשים לשלב את האנטישמיות הנאצית במסגרת התיאוריה הכללית שהגו.

הכנסת האנטישמיות הנאצית לתוך מסגרת של תיאוריה פאשיסטית לא־מארכסיסטית עשויה לקבל שלוש צורות מרכזיות שונות: צמצומה לכדי מאפיין אידיאולוגי יסודי יותר; הסברתה לאור הדינאמיקה הפנימית המיוחדת למפלגות ולמשטרים פאשיסטיים; והשוואתה לעמדות דומות כלפי קבוצות חוץ שמוצאים בתנועות ובמשטרים פאשיסטיים אחרים.

היה זה ארנסט נולטה, במחקרו המונומנטלי על "שלושת הפנים של הפאשיזם", שניסה להביא בצורה שיטתית ביותר את האנטישמיות הנאצית למכנה הרעיוני המשותף לכל התנועות הפאשיסטיות: שלילת המארכסיזם. האנטישמיות הנאצית לא הייתה, לגבי דידו של נולטה, אלא הצורה הקיצונית ביותר של שלילת הבולשוויזם אצל "הפאשיסטים הקיצוניים":

בעניין הבולשוויזם היה היטלר נתפס תמיד לזעם שלא הייתה לו שליטה עליו. בעיניו הייתה זו הצורה הקיצונית ביותר של רצח־עם יהודי שידע העולם מעודו... לפי ספרו של אקהארט (Eckhart) הצביע היטלר על בולשוויזם אחר כמקור, עוד לפני לנין — זה של משה רבנו!¹⁸

15 עצם המושג "פאשיזם" לפעמים שנוי במחלוקת. השווה, בין השאר, Gilbert Allardyce, "What Fascism is not: Thoughts on the Deflation of a Concept."

American Historical Review, April 1979, pp. 367ff.

16 ראה, למשל, מחקר שנתפרסם לאחרונה על התיאוריות השונות של פאשיזם, כגון Wolfgang Wipperman, *Faschismustheorien*, Darmstadt, 1980

17 ראה למשל, Stanley G. Payne, *Fascism: Comparison and Definition*, Madison, 1980

18 Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism*, London, 1965, (להלן — נולטה), עמ' 406.

מציטוטיו של נולטה מתקבל הרושם ששנאת היהודים של היטלר היא שהולידה את שלילת הבולשוויזם שלו, ולא להיפך. קובץ הטקסטים המוקדמים של היטלר, עד "מיין קאמף", שראה אור לאחרונה, מאפשר הערכה טובה יותר של חשיבותן היחסית של שנאת היהודים ושלילת המארכסיזם: הדיבורים על יהודים רבים פי שלושה בערך מאלה המתייחסים לבולשוויזם, לקומוניזם או למארכסיזם.¹⁹ דבר זה מחזיר אותנו להבדל הגלוי שבין נאצינאל-סוציאליזם לצורות אחרות של פאשיזם: בנאציזם תופסת האנטישמיות מקום מרכזי ומיוחד. והיהודים, לא המארכסיסטים, היו מטרתו של היטלר בהתבטאויותיו הרעיוניות הראשונות והאחרונות. בעוד שבכרית-המועצות והמפלגות הקומוניסטיות באירופה היו בעלות-ברית זמניות בין 1939 ל-1941 והרעיון בדבר שלום נפרד עם סטאלין נדון פעמים רבות לקראת סוף המלחמה, "הסכס" עם היהודים לא היה יכול לעלות על דעתו של היטלר. ולבסוף, לפנינו האמירה המפורשת ביותר, מפיו של מארטין בורמאן (Martin Bormann), על היחס שבין שלילת היהדות לשלילת המארכסיזם:

הדוקטרינה הנאצינאל-סוציאליסטית היא אנטי-יהודית כל כולה, כלומר אנטי-קומוניסטית ואנטי-נוצרית. הכל מתקשר בתוך הנאצינאל-סוציאליזם והכל מכון למלחמה ביהדות.²⁰

אנטישמיות גזענית — הגישה השנייה לאינטרפרטציה של האנטישמיות הנאצית במסגרת הפאשיזם — הייתה קיימת בגרמניה מאז סוף המאה התשע-עשרה. המעבר משלב של תיאוריה מעורפלת לשלב של מדיניות שיטתית הצריך תנאים מבניים הזהים, לדעתו של האנס מומזן, למשל, עם אלה של משטרים פאשיסטיים. כותב מומזן:

לא די שרואים [את האנטישמיות הנאצית — ש"פ] כסוג קיצוני יותר [של נטיות קודמות — ש"פ] ... צריך להעלות את שאלת התנאים המבניים שבגללם היא

19 ראה, Eberhard Jäckel (hrsg.), *Hitler, Sämtliche Aufzeichnungen 1905-1924*, Stuttgart, 1980. ההשוואה נתאפשרה בזכות המפתח המפורט מאוד שבספר זה. מרכזיותה וחשיבותה המכרעת של האנטישמיות של היטלר במסגרת השיטה האידיאולוגית, ובתעמולה הפוליטית שלו באותן השנים המוקדמות, אושרה במקומות רבים אחרים. לשם קבלת תמונה כללית ראה Helmut Auerbach, "Hitlers politische Lehrjahre und die Münchener Gesellschaft 1919-1923," *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, (VfZ — להלן) vol. 25, 1977, no. 1, pp. 15-16

20 Adolf Hitler, *Table Talk* (quoted from Adolf Hitler, *Libres Propos sur la Guerre et la Paix*, Paris, Flammarion, Tome II, 1954, p. 347)

לא נשארה במישור של דברי תעמולה או של התפרצויות של קיצוניות
'פראית'.²¹

כדי להסביר תנאים הכרחיים אלה מדבר מומזן על מבנה המפלגה הנאצית והשיטה הנאצית. מבנה זה היה טיפוסי לדעתו למפלגות ולמשטרים פאשיסטיים: קשר ישיר בין נושאי המשרות הרמות ובין המנהיג העליון אבל תחומי סמכות שאינם מוגדרים בבירור ומכאן תחרות בלתי-פוסקת ומאבקים פנימיים היוצרים תהליך של "הקצנה מצטברת".²² כמוכן זה הוביל המאבק על השליטה ב"עניינים היהודיים" להקצנה גוברת בתחום זה, שיש בה כדי להסביר את "הפתרון הסופי" כתוצאה סופית של הדינאמיקה הפנימית במשטר פאשיסטי.²³ עוד נחזור לבעיות שמולידה תורת "ההקצנה המצטברת"; הפעם נסתפק באמירה שאפילו נודה בקיומו של תהליך כזה בתוך המשטר הנאצי ונקבל את הסברו של מומזן, כמעט שאין מבחינים בכך במשטר הפאשיסטי הבשל היחיד האחר — זה שבאיטליה. בכל הנוגע לאיטליה ניתן אולי לדבר על "הקצנה מצטברת" עד 1939, ועל "מיתון מצטבר" (מכל מקום, במסגרת המפלגה) מ-1939 עד 1943, כאשר הודח מוסוליני בעזרת המועצה הפאשיסטית הגדולה (הרפובליקה קצרת הימים הייתה בעצם מעשה ידיהם של הנאצים).

ולבסוף, היו שניסו להשוות את האנטישמיות הנאצית עם ה"גזענות" של פאשיסטים איטלקים ביחסם לאפריקנים, לסלאבים (טרייסט, פיומה) לגרמנים של דרום-טירול ... ואילו את ההבדל בעוצמה הם מסבירים במצב שנוצר עקב המלחמה ...²⁴ נשאלת השאלה מדוע לא הגיעה איטליה במצב מלחמה לאותן התוצאות שרואים בגרמניה, ובכלל — כיצד אפשר להציע ברצינות השוואה מעין זו רק כדי לשמור על מושג אחיד של פאשיזם. ואכן, כדבריו של קארל דיטריך בראקר,

תיאוריה כללית של פאשיזם תהיה תמיד מפוקפקת נוכח הבעיה הזאת [האנטישמיות הנאצית והשמדת היהודים — ש"פ] ... הפאשיזם [האיטלקי]

Hans Mommsen in *Totalitarismus und Faschismus. Eine wissenschaftliche Begriffs-kontroverse*, München, 1980, pp. 63–64 21

שם, עמ' 24. 22

Hans Mommsen, "National-Socialism: Continuity and Change" in Walter Laqueur (ed.), *Fascism: A Reader's Guide*, London, 1979 23
'עמ' 179–178. בזאת מועתקת לתיאוריה של הפאשיזם הגישה הפונקציונאליסטית של המדיניות הנאצית, כפי שהיא מתוארת בהרחבה בחלקו השני של מאמר זה.

Wolfgang Schieder in *Totalitarismus und Faschismus* 24
ראו שם, עמ' 58.

התמקד בחיפוש אחר מדינה חזקה, המדינה הטוטאליטרית (Stato Totalitario), כבסיס של קיסרות רומית (Impero Romano) מחודשת, ואילו רעיונו הבסיסי של היטלר היה התפקיד העליון של הגזע, היסוד הגזעני של הקיסרות העתידה, כאשר ארגונה של מדינה חזקה אינו יותר ממכשיר – אף פעם לא מטרה לעצמה.²⁵

בתפיסה המארכסיסטית של הנאציזם כפאשיזם תופסת האנטישמיות הנאצית מקום ברור עוד פחות מאשר בתיאוריה הלא-מארכסיסטית של הפאשיזם. ראשית, יש בה תעמולה פוליטית המתחזה כהיסטוריה: בתיאור "היסטורי" מסוים של עשרים השנים האחרונות שפירסמו הסובייטים מופיעים הנאצים בצד אחד של המתרס יחד עם הציונים, נגד קרבנם המשותף, המון העם היהודי. מטרת הנאצים אינה מעלה ואינה מורידה; זו של הציונים פשוטה: לסייע בהשמדת הרוב כדי לאפשר למיעוט קטן להגיע לחופי ארץ-ישראל ולסייע בהקמת המדינה הציונית.²⁶

במישור אחר מבקשת התפיסה המארכסיסטית של הפאשיזם בשיטתיות רבה להכניס את הגזענות הנאצית ואפילו את השמדת היהודים לתוך מסגרת של אדיקות אידיאולוגית שלפיה "הפתרון הסופי" אינו אלא תוצאה של מדיניות מחושבת מצד התעשייה הכבדה, הגורפת תוך-כדי כך רווחים אדירים (מניצול כוח עבודה משועבד שניתן לחדשו תמיד לפי הצרכים, מהפקעת רכוש יהודי, וכו'). גישה זאת, הרווחת על-פי רוב בכתבים היסטוריים במזרח-גרמניה,²⁷ אינה מביאה בחשבון את העובדה הברורה שהכחדת

25 Karl Dietrich Bracher, "The Role of Hitler. Perspectives of Interpretation." בתוך לקייר, עמ' 201–202. על יסודות הוויכוח ההיסטוריוגרפי בדבר ההבדלים שבין הפאשיזם האיטלקי והנאציזם-סוציאליזם, ראה הילגרובר, שם, עמ' 40 ואילך.

26 Erich Goldhagen, "Der Holocaust in der Sowjetischen Propaganda und Geschichtsschreibung," *VfZ*, vol. 28, 1980, no. 4, p. 502 ff

27 Konrad Kwiet, "Historians of the German Democratic Republic on the Antisemitism and Persecution," *Leo Baeck Institute Yearbook*, vol. XXI, London, 1976, p. 174. עבודתו של קורט פטוולד היא בגדר חריג והערותיו מהוות תערובת של אורתודוקסיה מארכסיסטית ופונקציונאליזם. ראה, בין היתר Kurt Pätzold,

"Von der Vertreibung zum Genozid. Zu den Ursachen, Treibkräften und Bedingungen der antijüdischen Politik des faschistischen Duetschen Imperialismus," Dietrich Eichholtz und Kurt Grossweiler (hrsg), *Faschismus—Forschung: Positionen, Probleme, Polemik*, Berlin (Ost), 1980, pp. 180 ff. ראה גם: Kurt Pätzold, *Faschismus, Rassenwahn, Judenverfolgung: Eine Studie zur politischen Strategie und Taktik des faschistischen Imperialismus 1933–1945*, Berlin (Ost), 1975

היהודים באירופה גזלה מתעשיות המלחמה הגרמניות ומן המשק המלחמתי הגרמני בכלל, כוח-עבודה רב, ובשטחי המזרח במיוחד — כוח-אדם מיומן בעל חשיבות עליונה.²⁸ מבחינת המשק המלחמתי הגרמני היה ב"פתרון הסופי" משום הפסד שקוון רק במידה קטנה ביותר על-ידי ניצולו החלקי של כוח-עבודה יהודי והרכוש שנגזל מן הקרבנות.²⁹

על-פי גישה מארכסיסטית אחרת מוסכרת רדיפת היהודים כשיטה שניצלו הנאצים, כלומר ההון הגרמני, כדי להסיח את דעת ההמונים מהעדר כל שינוי חברתי משמעותי ומן המשברים הטבועים במשטר. בהקשר זה שמור לאנטישמיות תפקיד דומה לזה של תוקפנות כלפי חוץ, כשל תולדה הכרחית. אבל גם כאן עומדת התיזה בסתירה לעובדות הכולטות ביותר. כיום ידוע שהתמורות שחולל הנאציזם בחברה הגרמנית היו הרבה יותר חשובות ממה שחשבו מיד לאחר המלחמה.³⁰ כמו-כן ידוע, ועוד נוכיח זאת בהמשך הדברים בפירוט-מה, שדעת-הקהל לא התלהבה במיוחד מן הרדיפות נגד היהודים.³¹ ואשר לשלב הסופי של מדיניות זאת — ההשמדה — ברור שלא הייתה כאן שום כוונה להסיח את דעתו של מישוה, שהרי היא נשמרה בסודי סודות.³² ה"טוטאליטריות" היא הגישה החשובה השלישית באינטרפרטציה הכוללנית של הנאציזם. "פאשיזם" ו"טוטאליטריות" אינם מושגים מנוגדים:

28 המסמכים בדבר ניסיונות הנפל של הוורמאכט, ובשלב מסוים אפילו של המשרד הראשי לכלכלה ולמינהל, להחזיק בכוח עבודה יהודי מיומן, הם רבים וידועים. ראה למשל, Enno Georg, *Die Wirtschaftlichen Unternehmungen der SS*, Stuttgart, 1963, pp. 58, 61, 93–97. בכל המקרים האלה קבעו פקודות ההשמדה של המשרד הראשי לכיטחון הרייך או של הימלר עצמו.

29 הילברג, שם, עמ' 645.

30 השווה David Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution, Class and Status in Nazi Germany 1933–1939*, New York, 1966.

31 ראה להלן, עמ' 26–27.

32 יש כמה זאריאציות לגישות מארכסיסטיות קלאסיות אלה. היסטוריונים דוגמת ט"ו מייסון מעלים בעקיפין את טיעון האוטונומיה של התחום המדיני (ומכאן של מעשים ושיטות הפעולה כלפי היהודים); אחרים, דוגמת ריינהארד קיל, מסבירים את האנטישמיות הנאצית בסניתזה של המארכסיזם והפסיכואנאליזה, וכך, סקירה כללית טובה על הגישות האלה ניתן למצוא אצל Pierre Ayçoberry, *La Question Nazie. Les Interprétations du National-Socialisme 1922–1975*, Paris, 1979, pp. 93 ff. and 233 ff.; Klaus Hildebrand, *Das Dritte Reich*, München, 1979, pp. 134 ff. עמדתו של מייסון ראה T. W. Mason, "The Primacy of Politics — Politics and Economics in National-Socialist Germany," in S. E. Woolf (ed.), *The Nature of Reinhard Kühl, "Probleme der deutschen Faschismus," Jahrbuch des Instituts für eine Theorie über den deutschen Faschismus*, vol. III, Tel-Aviv, 1974, p. 322 ff.

הפאשיזם האיטלקי ראה את עצמו "טוטאליטרי" מראשיתו. אולם בניתוח של הנאציזם בימינו נוטים לראות מושגים אלה כמייצגים גישות מנוגדות: הפאשיזם, ביסודו של דבר, מורה על מרכזיות האידיאולוגיה (אנטי-מארכסיזם ואנטי-ליבראליות) והטוטאליטריות – על מרכזיותם של כלי הפיקוח והשליטה; לפי זה עשויים משטרים אידיאולוגיים סותרים להיראות דומים יותר מאשר שונים (רוסיה הסטאליניסטית וגרמניה הנאצית).³³ במבט ראשון מציעה לכאורה הטוטאליטריות הסבר כוללני טוב יותר למדיניות הנאצית כלפי היהודים משעושה הפאשיזם, למשל, אבל גם במקרה זה מזדקרים הקשיים חיש מהר. האינטרפרטציה במסגרת הטוטאליטריות יכולה לנקוט שתי גישות עיקריות. אין זו, קודם כל, מוטיבציה רעיונית יסודית אלא חתירה לשליטה טוטאלית על אנשים וקבוצות הדוחפת את המשטר הטוטאליטרי לדכא את קרבנותיו ולבחור אותם לשם כך; כאשר הפיקוח מחייב זאת מחליטים בשוויון נפש על השמדת קבוצה זו או אחרת. האויב שיש להשמידו הופך להיות יסוד פונקציונאלי במערכת של שליטה טוטאליטרית – כדי להפחיד אוכלוסייה שלמה או לדרבן אותה לפעולה אפשר לבחור באחת הקבוצות, ואחר כך באחרת, בדרך שרירותית פחות או יותר.³⁴

המנגנון הביורוקראטי הוא מכשיר הכוח והטרור הטוטאליטרי היעיל ביותר; הביורוקראטיה על משרתיה האפורים שכל שאיפתם היא לעשות את המוטל עליהם על הצד הטוב ביותר; ביורוקראטיה שיכולה להוביל, לאחר שהועלתה על מסלולה, מאמצעי הזיהוי הפשוטים ביותר להשמדה גמורה.³⁵ המחקרים השונים ביותר מאשרים את חלקה המכריע של הביורוקראטיה הגרמנית ברדיפת היהודים והשמדתם, יהיו אלה ספרו הקלאסי של ראול הילברג, חיבורה של חנה ארנדט על אדולף אייכמן, עבודתו של ה"ג אדלר על גירוש היהודים מגרמניה, מחקרו של כריסטופר בראונינג על חלקו של משרד

33 עצם המושג טוטאליטאריות ובעיקר השלכותיו לגבי המשטר הנאצי עמדו בתחילת שנות השישים בסימן מחלוקת קשה. ראה, למשל, Robert F. Koehl, "Feudal Aspects of National-Socialism," *American Political Science Review*, vol. LIV, December 1960, pp. 921 ff.; Wolfgang Sauer, *loc. cit.*, pp. 406–407

34 בחירתו השרירותית של האויב הטעון הפחדה אמורה להיות אחד המאפיינים הכסיימים של המשטר הטוטאליטארי. ראה Carl Joachim Friedrich and Zbigniew Brzezinski, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*, Cambridge, Mass., 1956, p. 10

35 כזאת מתמצית החוויה של ראול הילברג בספרו *The Destruction of the European Jews*, שם.

החוץ הגרמני בתהליך ההשמדה או קובץ החוקים והצווים של יוסף ולק העוסק ביהודים או הנוגע ליהודים בתקופת המשטר הנאצי כולה.³⁶ אולם גם האינטרפרטציה ה"טוטאליטרית" של המדיניות הנאצית נגד היהודים נתקלת בקשיים גדולים, שהחשובים שבהם הם מרכזיותה של האידיאולוגיה האנטי־יהודית בעיני מנהיגי המפלגה, וחוסר־הפונקציונאליות של האויב בתוך המערכת הנאצית.

אין צורך לחזור ולהטעים עד כמה מושרשת הייתה האנטישמיות בנפשו של היטלר ואיזה חלק חיוני מילאה שנאת היהודים שלו בשיטתו האידיאולוגית הכללית.³⁷ הוא הדין לגבי גבלס והימלר,³⁸ וכן אצל חלק חשוב מן הצמרת הנאצית: "גם בתיאוריה של השמדת ההמונים וגם במעשה", כתב קארל דיטריך בראכר, מבעלי האינטרפרטציה ה"טוטאליטרית" של הנאצים, "נעשתה האידיאולוגיה הגזענית של הנאציזם־סוציאליזם מטרה בפני עצמה".³⁹ אם אמנם כך הדבר, אזי האינטרפרטציה של הרדיפות הנאציות של היהודים במסגרת של טוטאליטריות מעוררת קושי חמור. בתיאוריה הקלאסית של טוטאליטריות, כפי שהציגה אותה חנה ארנדט בתחילת שנות החמישים, מדובר בריקנות רעיונית גוברת ככל שמעמיקים לתוך מרכז המערכת — ההנחה היא שהמנהיג הטוטאליטרי אינו מאמין עוד באידיאולוגיה שלו; היותו, לגיוס השוליים החיצוניים של המפלגה הטוטאליטרית.⁴⁰ המשטר

- 36 ראה הילברג, שם; Hannah Arendt, *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*, New York, 1963; H.G. Adler, *Der verwaltete Mensch. Studien zur Deportation der Juden aus Deutschland*, Tübingen, 1974; Christopher R. Browning, *The Final Solution and the German Foreign Office*, New York, 1978; Joseph Walk, *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat. Eine Sammlung der gesetzlichen Massnahmen und Richtlinien — Inhalt und Bedeutung*, Heidelberg, 1981. ברייך בלבד הוצאו קרוב לאלפיים צווים ותקנות בענייני היהודים. בצו האחרון שידוע עליו, זה מ־16 בפברואר 1945, נאמר: "אם אין אפשרות להעביר את התיקים העוסקים בפעולות נגד היהודים, יש להשמידם שלא יפלו לידי האויב". שם, עמ' 406.
- 37 דברים ברורים מאוד על המקום החיוני שתופסת האנטישמיות של היטלר באידיאולוגיה שלו ניתן למצוא אצל Andreas Hillgruber, "Die 'Endlösung' und das deutsche Ostimperium als Kernstück des rassenideologischen Programms des Nationalsozialismus," in Hillgruber, *Deutsche Grossmacht und Weltpolitik im 19 und 20 Jahrhundert*, Düsseldorf, 1977, pp. 252 ff.
- 38 על הימלר, ראה, Göttingen, Josef Ackerman, *Heinrich Himmler als Ideologe*, (להלן — אקרמאן).
- 39 Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship*, London, 1971 (להלן — בראכר), במהדורה הגרמנית, עמ' 464.
- 40 ראה Hannah Arendt, *The Origins of Totalitarianism*, New York, 1958

הנאצי אינו תואם תבנית שכזאת כמידה שמדובר ברעיון האנטישמי. יתר על כן, אם אמנם נודעת לאידיאולוגיה האנטישמית חשיבות מרכזית בעיני היטלר וחלק מהנהגת המפלגה, מן הדין שרדיפת היהודים והשמדתם תמצא לה הסבר מחוץ ליסודות המרכיבים את המשטר הטוטאליטרי; המסגרת הטוטאליטרית היא כלי ההשמדה, לא הסברה הבסיסי.

זאת ועוד, מרכזיותה ואי־תלותה של האידיאולוגיה האנטי־יהודית בנאציזם הביאו למצב שה"אויב" לא היה מושג פונקציונאלי⁴¹ ואי־אפשר היה להחליפו ביעד אחר לפי בחירה; האויב היהודי היה היעד העיקרי והבלתי־משתנה, זה שמשמידים אותו בחדרי חדרים, מטרה קדושה ולא אמצעי המשמש מטרה אחרת.

לאור כל הגישות האלה נראה שאין בנמצא אינטרפרטציה כוללנית של הנאציזם המסוגלת לזמן בכפיפה אחת אנטישמיות נאצית ומהלכים נאציים נגד היהודים בלי לעורר בעיות חשובות. אכן, האנטישמיות הנאצית והשיטות הנאציות נגד היהודים מעמידות בסימן־שאלה את תקפותן של האינטרפרטציות הכוללניות העיקריות של הנאציזם.

ב. המדיניות הנאצית: הגישות המנוגדות

רוב ההיסטוריונים אינם פועלים במישור האינטרפרטציות הכוללניות אלא במישור הפירוש המוחשי של עובדות שבתחום הקשר המידי, של החלטות וקשרי הגומלין ביניהן, של מדיניות במונחים של העקיבות הפנימית שלה. ההיסטוריוגרפיה של הנאציזם־סוציאליזם נוטה, במיוחד ברפובליקה הפדראלית אך גם במדינות מערביות אחרות, להתפתח מאז שנות השישים המאוחרות לשתי אסכולות מנוגדות: אינטנציונאליזם ופונקציונאליזם.⁴²

41 עוד נדון בהרחבה כבעיה זאת בהמשך הדברים ראה להלן, עמ' 23 ואילך.
42 בגירסה מוקדמת של מאמר זה הכחנתי בין ההיסטוריונים המדגישים את הרציפות שבמדיניות הנאצית ובין אלה המבליטים את אי־הרציפות שבה: הראשונים הם "האינטנציונאליסטים" והאחרונים "הפונקציונאליסטים". ראה Saul Friedländer, "De l'Antisémitisme à l'Extermination. Esquisse historiographique," *loc. cit.* בהגדרות המקובלות כיום יש משום יתר דיוק; העמדות המנוגדות ידועות מאז שנות השישים, אבל את המושגים המשמשים כיום טבע בהקשרם זה ההיסטוריון הבריטי טים מייסון. ראה Tim Mason, "Intention and Explanation: A Current Controversy about the Interpretation of National-Socialism," in Gerhard Hirschfeld and Lothar Kettenacker (eds), *Der Führerstaat. Mythos und Realität*, Stuttgart, 1981. עמ' 41-23.

לדעת האינטנציונאליסטים קיימת ברייך השלישי זיקה ישירה בין אידיאולוגיה, תכנון והחלטות מבצעיות. מרכזיותו המוחלטת של המנהיג העליון, אדולף היטלר, היא ברורה וכולטת עד כדי כך שלדעת קלאוס הילדבראנד, למשל, "אין לדבר על נאציונאל-סוציאליזם אלא על היטלריזם".⁴³ אבל מן העמדה הפונקציונאליסטית משתמע שאין זיקה הכרחית בין הבסיס הרעיוני ובין היוזמות המדיניות של הנאצים. לטענתם, החלטות קשורות מבחינה פונקציונאלית זו בזו ולמצב נתון בהקשר הפוליטי, ותפקידו של הפוסק העליון עשוי לפעמים להיות, בגלל פעולת-הגומלין המתמדת של הרבה סוכנויות אוטונומיות למחצה, מוגבל למדי והחלטותיו נראות לעתים קרובות כמדיניות מתוכננת רק במבט לאחור.⁴⁴ לפנינו דמות של משטר שכל החלטה מכרעת תלויה ברצונו של אדולף היטלר מצד אחד, ודמות של פוליקראטיה אנארכית פחות או יותר מצד שני.

הניגוד שבין שתי התיזות האלה מופיע בבהירות מיוחדת על רקע ההסברים שהן נותנות לשיטות-הפעולה הנאציות כלפי היהודים. מבחינת האינטנציונאליסטים קיימת, ראשית כל, רציפות בין האידיאולוגיה של שנות העשרים ובין ההשמדה הסופית. גישה ליניארית זאת מודגשת היטב אצל ארנסט נולטה בספרו "שלושת הפנים של הפאשיזם", שבו מוכיח המחבר שהיהודים, נושאי הכולשוויזם, ובהקשר כללי יותר הכוחות האנטי-טבעיים כולם, דינם השמדה

43 מובאה ממייסון, עמ' 29. (הגדרתו של הילדבראנד ניתנת ללא ציון מפורש). לאותה גישה ראה גם Klaus Hildebrand, "Monokratie oder Polykratie? Hitlers Herrschaft and Lothar Herrschaft in Gerhard Hirschfeld and Karl Dietrich Bracher, Kettenacker, *op. cit.*, pp. 73 ff. *Zeitgeschichtliche Kontroversen um Faschismus, Totalitarismus, Demokratie*, München, 1976, p. 85

44 מסקנות רבות מסוג זה כבר הוסקו בצורה זו או אחרת ללא קשר עם התפתחותה השיטתית של האסכולה הפונקציונאליסטית במערב גרמניה, והדוגמה הידועה ביותר היא A. J. P. Taylor, *The Origins of the Second World War*, London, 1961; אה גם Edward N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power*, Princeton, 1969 היינץ הנהן על "ההתרוצצות הפנימית" ב-ס.ס. Heinz Höhne, *Der Order unter dem Totenkopf. Die Geschichte der SS*, Gütersloh, 1968 בגרמניה התחיל הפולמוס בנידון לאחר פרסום ספרו של פריץ טוביאס על הוליקה ברייכסטאג. ראה Fritz Tobias, *Der Reichstagsbrand. Legende und Wirklichkeit*, Rastatt, 1962 ועם ניתוחו של האנס מומסן "Der Reichstagsbrand und seine Folgen", *VfZ*, vol. 12, no. 3, 1964, pp. 351 ff. הפונקציונאליזם מחייב בהכרח תפיסה פוליקראטית של המשטר הנאצי; להרצאה קלאסית על המשטר הנאצי כפוליטיקה או "אוטוריטאריזם אנארכי", ראה Martin Broszat, *Der Staat Hitlers. Grundlegung und Entwicklung seiner Inneren Verfassung*, München, 1969

כדי שהמין האנושי יוכל להתקיים.⁴⁵ ההשמדה היא פועל יוצא ברור של אידיאולוגיה במחקרו של אברהארד יקל על השקפת-עולמו של היטלר:

אחת היא אם ניתן או לא ניתן למצוא קשר בין השימוש בגזים במלחמת-העולם הראשונה ובין תאי הגזים במלחמת-העולם השנייה. אין ספק, שהאנטישמיות של היטלר, כפי שמוצאים אותה ב"מיין קאמף", עמדה בסימן מלחמה. היא נולדה כתוצאה מן המלחמה, היא נדרשה לשיטות מלחמתיות ואמורה הייתה להתגשם בעתות מלחמה; היה זה הגיוני איפוא שאנטישמיות זו תגיע לשיאה העקוב מדם במלחמה העתידה, שהייתה צפויה ממילא כבר מן ההתחלה.⁴⁶

התיזה בדבר זיקה ישירה בין האידיאולוגיה ההתחלתית והשיטות הסופיות מוצאת לה לפעמים ביטוי קיצוני אפילו יותר מזה. בספרו החדש של ג'ראלד פלמינג "היטלר והפתרון הסופי" מוצאים קשר ישיר בין הדברים שמייחס להיטלר הצעיר ירדו אוגוסט קוביצ'ק (August Kubiczek) ובין פקודות ההשמדה שהוציא היטלר במלחמת-העולם השנייה. כותב פלמינג:

קיים קו ישר המוביל מן ההערה שהעיר אדולף היטלר, תלמיד בית-הספר הריאלי בלינץ (Linz), באוזני חברו מנוער אוגוסט קוביצ'ק, "זה לא שייך ללינץ", כאשר עברו שניהם על-פני בית-הכנסת הקטן שברחוב בית-לחם, ובין הצהרתו של הפירור ב-21 באוקטובר 1941: "אם נשרש את המגיפה הזאת נעשה למען האנושות דבר שאנשינו שם אינם מסוגלים אפילו לתפוס את משמעותו...". זהו קו ישר, המוביל מן האנטישמיות של היטלר בניסוחה בלינץ בשנים 1904–1907 לרצח הראשון של יהודים מגרמניה במבצר 9 בקובנו בימים 25 ו-29 בנובמבר, וביום 30 בנובמבר 1941, בשעה 8.15 בבוקר, ביער רומבולי (Rumbuli) שלייד ריגה...⁴⁷

מעטים ההיסטוריונים, אפילו בקרב האינטנציונאליסטים הנאמנים ביותר, המוכנים להסכים לתיזה ליניארית קיצונית כזאת. אבל יהיו שלבי-הביניים בין האנטישמיות המוקדמת של היטלר ובין השיטות הסופיות שנקט נגד היהודים רבים ומורכבים ככל שיהיו, עמדתו של פלמינג עשויה לסייע בנקודה חיונית אחת: היא מזכירה לנו את ההיבט הרצחני בשנאת היהודים של היטלר, את שורשיה העמוקים והמוקדמים וגם את אופייה הכפייתי. כל הבא להכחיש

45 לדברי ארנסט נולטה, "אשוויץ הייתה מקופלת בתורת הגזע של הנאצים כשם שהפרי מקופל בזרע שמוליד אותו", נולטה, שם, עמ' 400.

46 Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung*, Stuttgart, 1981, 2nd edition, pp. 71–72

47 Gerald L. Fleming, *Hitler und die Endlösung*, München, 1982 (להלן — פלמינג), עמ' 13–14.

ששנאה זו הייתה גורם חיוני במדיניות ההשמדה לאחר זמן חייב בהסבר לפחות באותה מידה שחייב כל מי שרואה בה כוח מניע חשוב. כדי להוכיח את טענתם יכולים האינטנציונאליסטים להצביע על רצף שלבים ברור ומהיר בשיטות האנטי־יהודיות של הנאצים (וגם בתחומים אחרים, כאשר מדיניות החוץ היא אולי הדוגמה המרשימה ביותר):

התוכנית הנאציונאליסטיאליסטית הטיפה לשלילת זכויות האזרח מכל היהודים; פעולות אנטישמיות היו חלק מתולדותיה בראשית דרכה. לאחר שהגיעו לשלטון התחילו הנאצים בארגון שיטתי של רדיפת היהודים. לשיקולים טאקטיים לא ניתן להפריע הפרעה של ממש בהטלת החרם על יהודים, בסילוקם מן החיים הציבוריים, בהכפפתם לחוקים מיוחדים, ולבסוף בתהליך השמדתם.⁴⁸

בנוסף לרציפות שהם מוצאים בין האידיאולוגיה של היטלר ושיטותיו ולרצף השלבים המהיר מניחים לפעמים האינטנציונאליסטים את קיומו של תכנון טכני. למשל, תוכנית של "המתת חסד" (Euthanasia) בתחילת המלחמה יכולה לשמש הכנה טכנית לקראת "הפתרון הסופי". מכל מקום, ההמתה בגז בקנה־מידה קטן בוודאי הוליכה לרעיון בדבר השימוש בו לצורך השמדה המונית: "השיטה שהופעלה לאחר זמן לשם השמדת המוני היהודים בגזים נוסתה כבר בראשית 1940, אגב השמדתם של אנשים שהיו מאושפזים במוסדות פסיכיאטריים, במסגרת המבצע המכונה 'T4'".⁴⁹

הבעיה העיקרית המפרידה בין שתי הגישות נוגעת לפקודת הביצוע של ההשמדה הלכה למעשה. לדעת ההיסטוריונים הגורסים שהיה תכנון והייתה

48 בראכר, שם, עמ' 252. בצורה מפורטת ובוטה יותר מציג מחבר זה את התיזה שלו בדבר השתלשלותן הישירה של תוכניות ההשמדה של הנאצים ושיטותיהם בספר זה, עמ' 449–401. רצף השלבים במדיניות הנאצית היה, לדעתו של ראול הילברג: הגדרה, הפקעת רכוש, ריכוז, השמדה.

49 Ino Arndt and Wolfgang Scheffler, "Organisierter Massenmord an Juden in Nationalsozialistischen Vernichtungslagern," *VfZ*, vol. 24, no. 2, 1976, p. 112 בהקשר זה יש לציין, שהיהודים המאושפזים כמרפאות נחשבו לקטגוריה מיוחדת ונרצחו ללא קשר לחומרת מחלתם. ראה Eugen Kogon et al. (hrsg.), *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas*, Frankfurt a/Main, 1983, p. 53 להמעיט בחשיבותה של החלטה כזאת, גם אם יהיה זה קשה לאשר את ההנחה שרצה במסגרת "המתת חסד" נחשב כהכנה טכנית להשמדת היהודים. אולם אין ספק שהרצח באמצעות גז של קבוצות קטנות של שבויי מלחמה סובייטיים, באושוויץ בסתיו 1941, מטרתו הייתה לנסות שיטות שונות של המתה בגז לאור הפעלתו של "הפתרון הסופי". לעניין המתה בגז של שבויי המלחמה הסובייטים ראה Christian F. Streit, *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*, Stuttgart, 1978, p. 397, note 32. ראה גם להלן, עמ' 33.

מחשבה תחילה חייבת הייתה להתקבל בצורה זו או אחרת פקודה מהיטלר בדבר השמדת יהודי אירופה באחד מימי האביב או בראשית הקיץ של 1941. לדעת הפונקציונאליסטים ניתנה אולי פקודה כזאת בשלב הרבה יותר מאוחר של מהלך האירועים, אך סביר מאוד שלא ניתנה כלל. לשם הצגת העמדה האינטנציונאליסטית בכל הנוגע לצו של היטלר נביא כאן מדבריו של הלמוט קראוסניק:

דבר אחד בטוח; ככל שהבשילה תוכניתו של היטלר למגר את רוסיה כאויבו האפשרי האחרון ביבשת אירופה כן נתפס יותר לרעיון — שהשתעשע בו כבר מזמן כ"פתרון סופי" — של הכחדת היהודים בשטחים שבשליטתו. היה זה כנראה לא יאוחר ממאוס 1941, כאשר הצהיר בגלוי על כוונתו להוציא להורג את הקומויסארים הפוליטיים של הצבא האדום, שהוציא את הצו הסודי — שלא הופיע בכתב מעולם אף-על-פי שהוזכר בעל-פה בהזדמנויות אחדות — בדבר חיסול היהודים...⁵⁰

האפשרות שפקודה זאת ניתנה באביב 1941 מסתברת יותר לאור סידרת נתונים משלימים נוספים: באותו זמן קיבלו האינזאצגרופן הוראה להשמיד את היהודים בשטחי הכיבוש ברוסיה, ובחוזר שהפיץ המשרד הראשי לכיטחון הרייך (RSHA), שאסר על המשך ההגירה היהודית מבלגיה ומצרפת, נזכר "פתרון סופי מסוים של הבעיה היהודית".⁵¹ לחילופין, אפשר שהפקודה ניתנה בראשית קיץ 1941, סמוך להתקפה הגרמנית על רוסיה, כאשר הורה גרינג להיידריך להכין את "הפתרון הסופי של הבעיה היהודית בכל השטחים הנתונים לשליטה גרמנית".⁵²

אין היסטוריון כיום שיהיה מוכן להאמין שהפקודה ניתנה בכתב. בעל-פה היא קיבלה כנראה צורה של הוראה ברורה שנמסרה לגרינג או להימלר או, סביר יותר, צורת רמז גס שכל אחד היה יכול להבינו. על כל פנים,

50 Helmut Krausnick, et al., *Anatomy of the SS State*, London, 1968, p. 60 (להלן — קראוסניק ואחרים).

51 שם, עמ' 60, 67. המחקר החדש מלמד שקיימות סתירות בשאלת טיבן, מקומן וזמנן של הפקודות שניתנו למפקדי האינזאצגרופן בקשר להשמדתם של יהודי ברית-המועצות, אבל ההתרשמות הכללית מן החומר עדיין מצביעה על כך שפקודה בעל-פה על השמדתם הכללית של יהודי ברית-המועצות ודאי ניתנה באחד השלבים סמוך ל"מבצע בארברוסה" או מיד לאחר שפתחו במבצע זה. השווה Helmut Krausnick and Hans Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938–1942*, Stuttgart, 1981, (להלן — קראוסניק ווילהלם), עמ' 162, 162, 539, ובמיוחד עמ' 627.

52 הילברג, שם, עמ' 262.

ההיסטוריונים האינטנציונאליסטים מחזיקים בדעה שנדרש היה אות מהיטלר כדי להכניס את "הפתרון הסופי" לפעולה.

הפונקציונאליסטים מצדם שוללים את רוב ההנחות הבסיסיות של הגישה האינטנציונאליסטית. ראשית, נחזור ונציין את המכנה המשותף של כל האינטרפרטציות הפונקציונאליסטיות: כמשטר הנאצי שררה אנדרלמוסיה רבתי והחלטות חשובות היו מתקבלות לעתים קרובות מכוה לחצים שונים, ללא כל תכנון מרכזי מחייב, תחזיות מראש, או פקודות ברורות מגבוה בציון המטרה והאמצעים של קו פעולה נתון.

האינטרפרטציה הפונקציונאליסטית אינה שוללת את קיומה של אידיאולוגיה אנטישמית חזקה, אלא שזיקתה לשיטות פעולה נראית עקיפה לכל היותר. בעיני מארטין ברושאט, למשל, משמשת האנטישמיות הנאצית למטרה כללית של גיוס כוחות — היא ביסודה סמל קרבי, לא מקור ישיר של פעולה. היא אמנם הוליכה ל"פתרון הסופי", בדרך מקרה כביכול, משום שסיסמאות החזרות על עצמן לעתים קרובות מחייבות ביצוע בסופו של דבר:

המטרות השליליות הסטריאוטיפיות היו מן ההתחלה היסוד המוחשי היחיד שסביבו יכלה להתלכד "הקיצוניות של האמצע" הנאצית. הוא שאיפשר לה לשמור על האשליה של קיבוץ אנשים בפעולה.⁵³ העדפת המטרות האידיאולוגיות השליליות בימי תפיסת השלטון ובהמשך התפתחותו של הרייך השלישי ... פירושה היה גם הקצנה גוברת, שכלול ומיסוד גדל והולך של אכזריות והתעללות ... אולם תהליך זה של אפליה לרעה לא יכול היה להימשך בלי סוף. וכך נגזר על "התנועה" שתסתיים בסופו של דבר ב"פתרון הסופי" ... סופם של הדיבורים שיהיו נאמנים לעצמם ומה שלא היה מבחינה אובייקטיבית אלא מכשיר אידיאולוגי לגיוס נכונות קרבית, מה שהיה בו היגיון רק מבחינת האמונה בעתיד, היה טעון הגשמה פשוטה ככתבו וכלשונו. השמדתם החשאית של היהודים, שבה הגיעה לקצה האנטישמיות כמכשיר תעמולתי גם מבחינה הגיונית, המחישה את הבלבול המטורף בין סמל קרבי למטרה סופית ...⁵⁴

אם האידיאולוגיה מוליכה, לדעתו של ברושאט, ל"פתרון הסופי" כעקיפין, על-ידי ערבוך של סמל מגייס עם מטרה מוחשית, בעיני האנס מומזן העדר הזיקה בין אידיאולוגיה ושיטות פעולה הוא בולט אפילו יותר מזה:

Martin Broszat, "Soziale Motivation und Führer-Bindung des Nationalsozialismus," 53
 VJZ, vol. 18, no. 4, 1970, (להלן — ברושאט, "מניע חברתי...") עמ' 403.

54 שם, עמ' 405, 408.

במחקר עדיין שלטת התפיסה שהיטלר נתן להשמדת היהודים משמעות מוחשית מלכתחילה וקבע אותה כמטרה סופית. התבטאויותיו של הרודן לעתיד בסוגיה זאת, שנאספו בקפדנות, וראי אינן מאשרות דבר זה בכל דרך שהיא...⁵⁵

הדברים שאמר היטלר אינם שונים, לדעתו של מומזן, מאלה שהשמיע כל אנטישמי קיצוני מאז המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה, ואם מדברים על מעשיו בשנות העשרים אפילו ניכר בהם איפוק.⁵⁶ מומזן אינו שולל את שנאתו של היטלר ליהודים, אך טוען ששנאה זאת לא הייתה בהכרח מקור הצעדים השונים שננקטו: "בכל פעם שעמדו לפניו אלטרנטיבות ממשיות היה [היטלר] פועל לא כאדם קיצוני, אלא נותן עדיפות לפתרון הפחות קיצוני".⁵⁷ עוד נחזור לנקודות אלה. בינתיים נסקור כמה היבטים של האינטרפרטציה הפונקציונאליסטית לשיטות האנטי-יהודיות בימי הרייך השלישי. לדברי קארל שלוינס:

בשנים הראשונות של הרייך השלישי לא הגדיר איש בתנועה הנאצית, מן הפירר ומטה, מה עשוי להיות הפתרון לבעיה היהודית ... ההנחות האנטישמיות של הנאציונאל-סוציאליזם יכולות להסביר רק במובן הרחב ביותר את מהלכן וכיוונן של שיטות פעולה אנטי-יהודיות שונות שננקטו במרוצת הזמן.⁵⁸

אונה דיטריך אדם עוקב בפרוטרוט אחר האמצעים שהופעלו נגד היהודים בשנות השלושים, וקובע שלא היה להם כיוון ברור עד 1938 — כאשר השתלט עליהם ה-ס.ס. ויצא במדיניות שיטתית של הגירה — ומגיע למסקנה כללית ראשונה:

אין לדבר על מדיניות מתואמת ומתוכננת ביחס ליהודים ... תוכנית גלובאלית בדבר טיבה של רדיפת היהודים, תוכנה והיקפה לא הייתה קיימת מעולם; אפילו סביר מאוד שההשמדה לא הייתה מטרה שהיטלר הציב אותה מלכתחילה וניסה להגשימה.⁵⁹

Hans Mommsen, "Die Realisierung des Utopischen: Die 'Endlösung der Judenfrage' im 'Dritten Reich,'" *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 9, no. 3, 1983 (להלן — מומזן, "הגשמת האוטופי..."), עמ' 386.

שם, 56

שם, עמ' 387.

Karl A. Schleunes, *The Twisted Road to Auschwitz: Nazi Policy Towards the German Jews 1933-1939*. Urbana, 1970. (להלן — קארל שלוינס), עמ' 257.

Uwe Dietrich Adam, *Judenpolitik im Dritten Reich*, Düsseldorf, 1972, (להלן — אווה דיטריך אדם), עמ' 357.

כדוגמה להעדר זה של תכנון כלשהו בשנות השלושים מביא מומזן את חוקי נירנברג משנת 1935. לדבריו אמור היה היטלר למסור בכנס המפלגה שנפתח ב-10 בספטמבר הודעה על מדיניות חוץ בקשר לסכסוך האתיופאי. התוכנית נתבטלה ב-13 בספטמבר לבקשת שר החוץ פון ניראט (Von Neurath) ורק אז, יומיים לפני ישיבת הנעילה של הכנס, ציווה היטלר לעבד במהירות את חוקי הגזע.⁶⁰

בכל הנוגע לאירועים הגורליים של שנת 1941 נוקטת האינטרפרטציה הפונקציונאליסטית עמדה מנוגדת בתכלית לזו של האינטנציונאליסטים. אדם גורס, שהשמדת היהודים בשטחי הכיבוש כברית-המועצות לא הייתה חלק מתוכנית השמדה כללית. רק בין החודשים ספטמבר ודצמבר של אותה שנה, לאור המצב שנוצר עקב הגירושים מן הרייך לגיטאות שבמזרח מצד אחד והקיפאון במתקפה הגרמנית ברוסיה מצד שני, החליט היטלר להחליף את "הפתרון הטריטוריאלי" של הבעיה היהודית בהשמדה טוטאלית.⁶¹ ברושט מקבל את תיאורו הכללי של אדם על אירועי 1941, אבל מצעיד את הטיעון צעד אחד קדימה: אדם מודה שהיטלר בוודאי הורה על השמדה כללית של יהודי אירופה באחד מימי הסתיו של 1941, ואילו ברושט בדעה שפקודה כזאת מן הסתם לא ניתנה בכלל. "הפתרון הסופי", אומר ברושט, היה תוצאה של סידרת יוזמות מקומיות שבאו לפתור בעיות מקומיות (את המצב הבלתי-נסבל בגיטאות); רק בהדרגה הוא התפתח וקיבל צורה של מבצע כולל:

נראה אפוא, שחיסולם של היהודים התחיל לא רק כתוצאה של רצון ברור להשמיד אלא גם כ"מוצא" ממבוי סתום שהנאצים תמרנו את עצמם לתוכו. מעשה החיסול, כיוון שהתחיל והתמסד, זכה לעדיפות והתגלגל בסוף לכלל "תוכנית" מקפת.

אינטרפרטציה זאת אי-אפשר לאמת אותה בוודאות גמורה, לאור הנסיבות שמן הנמנע כאן להיכנס לפרטיהן, אולם היא נראית סבירה יותר מן ההנחה שהיה קיים צו כללי חשאי בדבר השמדתם של היהודים בקיץ 1941.

60 מומזן, "הגשמת האוטופי...", עמ' 387. עוד אחזור לדוגמה זאת בהמשך הדברים ואציע מסלול אירועים שונה במקצת מזה שהוזכר האנס מומזן.

61 אווה דיטריך אדם, עמ' 303-313. ראה גם, לסיכום עמדותיו של אדם Uwe Dietrich Adam, "Der Aspekt der 'Planung' in der NS-Judenpolitik," Thomas Klein, Volker Losemann, Gunther Mai (hrsg), *Judentum und Antisemitismus von der Antike bis zur Gegenwart*, Düsseldorf, 1984, pp. 161 ff.

בהערת-שוליים לשורות אלה מוסיף ברושאו ואומר: "נראה לי שלא היה צו כולל בדבר השמדת היהודים וכי תוכנית ההשמדה התפתחה מפעולות בודדות ולבשה בהדרגה את צורתה הממוסדת והעובדתית באביב 1942 לאחר הקמת מחנות-ההשמדה בפולין".⁶²

בגירסתו של ברושאו אין התכחשות לאידיאולוגיה האנטי-יהודית של היטלר אך מוטל ספק, כפי שראינו, בקיום זיקה ישירה בינה ובין קווי-מדיניות. לפי מומזן, האידיאולוגיה תלויה עוד פחות בדינאמיקה של ההשמדה, דבר שניתן להסבירו הרבה יותר טוב על-פי תהליך "ההקצנה המצטברת" שכבר נזכר כאן, שמקורו בתחרות הבלתי-פוסקת בין שלוחות נאציות שונות ואשר שיקף את מאבק הכל בכל על עמדות-כוח במערכת:

... כדי למנוע מרוש יהודי ליפול לידי הארגונים של "חבלי הרייך" (Gau) בעקבות ה"ארגון" הפרוע הורה גרינג, לאחר הפוגרום בנובמבר ... על ארגון מטעם המדינה; משרדי הממשלה שהיו מעורבים בכך הזדרזו להכין מיד חקיקה מתאימה, ולו רק כדי לשמור על חלקם באחריות. המצב הבלתי-אפשרי שנוצר בגלל הפקעת נכסיהם ונידוים החברתי של היהודים גרם שהגאולייטרים יתחילו בגירושים בלי להתחשב בתוצאות. צעד שהמשרדים הנוגעים בדבר התנגדו לו בחריפות. אולם התוצאה הייתה לא החלפת הגירוש בפתרון "קביל" מבחינה מדינית, אלא להיפך, רצח המונים שיטתי של היהודים שאיש לא תיאר לעצמו שהוא ייתכן בכלל — הפתרון הקיצוני ביותר ואגב, פתרון שעלה בקנה אחד עם מאווייו של היטלר.⁶³

באינטרפרטציה של מומזן צומצם במיוחד חלקו של היטלר ביישומה של המדיניות האנטי-יהודית ובביצוע "הפתרון הסופי":

Martin Broszat, "Hitler und die Genesis der 'Endlösung': Auf Anlass der 62
התרגום העברי. Thesen von David Irving," *VfZ*, vol. 25, no. 4, 1977, pp. 752–753
המובא כאן הוא מקובץ מחקרי יד-ישם, "ג. תשל"ח, עמ' 75. תשובה נאה למקצת
מטיעוניו של מארטין ברושאו נותן כריסטופר ר' בראונינג במאמרו Christopher R.
Browning, "Zur Genesis der Endlösung: Eine Antwort an Martin Broszat,"
VfZ, vol. 29, no. 1, 1981 (להלן — כריסטופר ר' בראונינג), עמ' 99–109. בהמשך
הדברים נדון ככמה נימוקים ראשיים של ברושאו ובתשובתו של בראונינג. במאמרו
החדש "הגשמת האוטופיה..." מגיע האנס מומזן לאותה מסקנה שהסיק מארטין
ברושאו, כלומר שלא הייתה פקודה מהיטלר להשמיד את יהודי אירופה, מומזן,
"הגשמת האוטופיה...", עמ' 395.

Hans Mommsen, "National-Socialism: Continuity and Change," in Walter 63
Laqueur (ed.), *Fascism: A Reader's Guide*, London, 1979, p. 179
המחבר את התיזה הזאת במאמרו "Der nationalsozialistische Polizeistaat und die
Judeverfolgung vor 1938," *VfZ*, vol. 10, no. 1, 1962, p. 76
אותה גישה ראה מומזן, "הגשמת האוטופיה...", שם, עמ' 389, 390.

היטלר כמעט שלא טיפל בהגשמת תוכניתו האנטישמית הלכה למעשה; התערבויותיו מפעם לפעם אינן מצביעות על תפיסה מעשית כלשהי וכולן נוגעות לאמצעי-תגמול קיצוניים יותר. ההיבט התעמולתי הוא שתופס אצלו, כרגיל, את המקום הראשון...⁶⁴

ואשר להעדר התכנון — אפילו ועידת ואנוה מינואר 1942, שבה נקבעו לפי הדעה המקובלת עיקר ההנחיות המבצעיות להשמדתם הטוטאלית של יהודי אירופה, מופיעה בגירסתו של מומזן באור מטושטש למדי מבחינה זאת.⁶⁵

ג. הערות אחרות

אדם נוטה לתור אחר סינתיזה בין העמדה האינטנציונאליסטית לזו הפונקציונאליסטית.⁶⁶ הפונקציונאליזם, המדגיש את הדינאמיקה של משטר ולא דווקא את תפקידו המרכזי של מנהיג, מתיישב יותר עם הזרם הכללי של ההיסטוריוגרפיה החדשה וכמה וכמה בחינות.⁶⁷ התדמית של הנאציזם

64 מומזן, "הגשמת האוטופי...", שם, עמ' 390. את הצהרתו של היטלר ביאנואר 1939 בדבר השמדת יהודי אירופה במקרה של מלחמה רואה המחבר כמליצה בעלמא. ואפילו את הדברים שהשמיע באוזני מארשאל אנטונסקו ברומניה והעוצר הורתי בהונגאריה, אגב איזכור מפורש של ההשמדה, הוא חושב כרטוריים ברובם. שם, עמ' 390, 393. האנס מומזן, "הגשמת האוטופי...", עמ' 412. במכתבו למחבר טוען האנס מומזן שבערפול זה התכוון היירריך להשאיר ספקות בקרב המשתתפים כדי להקטין את הבסיס לאופוזיציה אפשרית. לדעתי לא היה ערפול כלשהו, המשתתפים בוועידה ידעו היטב למה הכוונה, ובכל מקרה תהליך ההשמדה היה נהיר דיו לכל המשתתפים — אם אכן מישהו רצה או העז להביע התנגדות. למעשה, אפילו קטע מן התמונה היה מספיק כדי לעורר התנגדות. מאות אלפים היו מודעים לחלקים מן התמונה, אך לא נשמעה כל התנגדות. ראה גם הערה 111.

66 עמדה זאת נקטתי ב"De l'antisémitisme à l'extermination" ראה שם, עמ' 148, והתקרבתי בכך לעמדה המיוצגת גם בספרם של Helmut Krausnick and Hans Heinrich Wilhelm, *Die Truppe des Weltanschauungskrieges. Die Einsatzgruppen der Sicherheitspolizei und des SD 1938-1942*, Stuttgart, 1981, p. 634

67 הניגוד שבין ההיסטוריוגרפיה החברתית-פונקציונאליסטית וההיסטוריוגרפיה הנאראטיבית המסורתית היא בעצם עיקר המחלוקת, מעבר לנושאים הספציפיים. הוא מופיע בכיור בהרצאתו של טים מייסון על שתי האסכולות (ראה מייסון, שם) וגם, למשל, במאמרו של "Gegenwärtige Tendenzen in der Geschichtsschreibung der Bundesrepublik," *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 30, no. 2, 1981, p. 161 ff. אך ייתכן שיש כאן דיכוטומיה מטעה. שכן ניתן לשלב את העמדה האינטנציונאליסטית במסגרת המושגית של "דתות מדיניות" שבה אין מנוס מניתוח מבני והוא גם נעשה מבחינות רבות מתוחכם הרבה יותר מן הגישה החברתית-מבנית המקובלת. ראה גם להלן, עמ' 38-39.

שהיא מציעה "נורמלית" יותר, קלה יותר להסבר: כל קבוצה עלולה להיגרר במקרה, צעד אחר צעד, לתוך התנהגות פלילית קיצונית ביותר. מעבר לתיאוריה הסוציולוגית של פוליקראטיה ואנדרלמוסיה מינהלית מעמת אותנו הפונקציונאליזם עם התיזה של חנה ארנדט בדבר "הבנאליות של הרשע": הפונקציונאליסטים יכולים לטעון, במידה רבה של צדק, שעמדתם מרמזת על אחריות רחבה הרבה יותר לפשעים שנעשו מזה שבעמדה המנוגדת, הרואה בהיטלר את המניע העיקרי ואת הסמכות היחידה.⁶⁸ העמדה האינטנציונאליסטית לעומת זאת, מרמזת על יסוד מרכזי: על מחשבת זדון. תכנון ומחשבה תחילה בצמרת מובילים בהכרח לתכנון ולמחשבה תחילה במישורים השונים של ההירארכיה ולדרגת מודעות לאירועים בשלוחות השונות הנוגעות בדבר שאינה נופלת מזו המשתמעת מן העמדה הפונקציונאליסטית.

במישור המוחשי יותר של חקירה היסטורית אין ספק שהפונקציונאליזם תרם רבות להבנת הבלכול והאנדרלמוסיה שאיפיינו את המשטר הנאצי ואת פעולות-הגומלין המורכבות שנתלוו להחלטות השונות. אך, כאמור, בכואו לתקן אינטרפרטציות קודמות, שחטאו אולי בפישוט יתר, הוא הפליג לקצה השני בניסיונו להדגיש תהליכים אוטונומיים עד כדי כך שלא נשאר כמעט זכר לחלקו של היטלר.⁶⁹ אחדים מן הטיועונים הפונקציונאליסטיים שנענים על העובדה הגלויה למדי שאפילו במשטר מונוליתי נתונות החלטות ללחצים בלתי-פוסקים מצד גורמים פנימיים וחיצוניים למיניהם, ואין לך מדיניות המסוגלת לצאת לדרך לא התחלות-סרק, היסוסים, התאמות טאקטיות וכו'. דבר זה נעשה ברור במיוחד אם נקבל את הדעה שהמשטר הנאצי לא היה מונוליתי כלל מבחינת מבנהו הפנימי. זאת ועוד, היה ציות לפקודות הפירר, כפי שציין האנס היינריך וילהלם (Hans Heinrich Wilhelm), אך לא תמיד בלי היסוס, כפרט שהיטלר עצמו, אפילו שהיה לו קו פעולה לנגד עיניו, נהג

68 זהו גם אחד מטיעוניו של דוד אירווינג. בדומה לכך, הוא מתייחס ל"דיקטטור החלש" ובאופן כללי מנצל, לעתים לרעה, את הנקודות הבלוטות כעמדה הפונקציונאליסטית כדי לחזק את הנחותיו בדבר אי-מעורבותו של היטלר ב"פתרון הסופי": "הניתוח שלי של נושא זה השנוי במחלוקת (השמדת היהודים — ש"פ) מאיר שתי מסקנות מקיפות: שבזמן המלחמה הרודניות הנן חלשות ביסודן — הרוזן עצמו — יהיה עירני ככל שיהיה, אין ביכולתו לפקח על כל הנעשה על-ידי הכופים לו בכל תחומי האימפריה רחבת הידיים שלו; ובמקרה מיוחד זה ההאשמה ברצח חסר-תכלית ועקוב מדם זה של היהודים רובצת על מספר גדול של גרמנים, רבים מהם עדיין בחיים, ואינה רק נחלתו של 'רוזן מטורף' אחד, שלכל פקודותיו יש לציית ללא עוררין". David Irving, *Hitler's War*, London, 1977, (להלן — דוד אירווינג), עמ' XIII.

69 קראוסניק ווילהלם, שם, עמ' 623.

בכל זאת להרהר בדרכים חילופיות, בדרך כלל מבלי להסתיר זאת מעיני הסובבים אותו.⁷⁰ מכאן הרושם של אלתור ומקריות – עמוד-התווך של הגישה הפונקציונאליסטית.

אף-על-פי כן נראה, שחומר העדות הקיים מחזק את העמדה המסורתית, האינטנציונאליסטית, לפחות בכל הנוגע לשיטות שנקטו נגד היהודים ול"פתרון הסופי". כדברים שהיטלר דבק בהם בצורה כפייתית, אלה שעמדו בלב לבם של שיטתו ומשטרו – כיבוש "מרחב המחיה" (Lebensraum) ומלחמת-חורמה ביהודים – התערבותו ניכרת בבירור בכל השלבים המכריעים והמדיניות המוצהרת שלו הוגשמה בסופו של דבר על אף ההיסוסים והמכשולים.

במסגרת המצומצמת של מאמר היסטוריוגרפי זה אין כל אפשרות להעלות לדיון מפורט את הטענות השונים של שני הצדדים. בלתי ברירה נסתפק אפוא בהערות אחדות בתגובה למקצת הטענות שהועלו לעיל. אתעכב על נימוקים אחדים הנוגעים לאישיותו של היטלר ולתפקידה של האידיאולוגיה שלו; על היבטים אחדים של המדיניות הנאצית כלפי היהודים בשנות השלושים; ולבסוף, על הוויכוח בדבר אירועי 1941 ומעורבותו הישירה של היטלר ב"פתרון הסופי".

בדיון על האנטישמיות של היטלר וחלקו במהלכים האנטי-יהודיים במשטר הנאצי ניסו רבים מן ההיסטוריונים שהוזכרו כאן להציג במפורש או במשתמע דיוקן פסיכולוגי של הרודן.⁷¹ אף אחד מהם לא הכחיש את האנטישמיות הקנאית של היטלר ורבים הבליטו את היבטה החולני. מארטין ברושאט נמנה עם השמים את הדגש החזק ביותר בצורתה החולנית של שנאת היהודים אצל היטלר ובעובדה שככל שגברה תחושתו של היטלר שהעימות הצבאי נכשל כן גבר לחצו לזרו את מה שהפך להיות אצלו המלחמה ה"אמיתית".⁷² קיים אלמנט ברור של סתירה בין תיאור שנאה כפייתית בסיסית כזאת מצד אחד ובין התיזה העיקרית של ברושאט בדבר "לידתו של הפתרון הסופי" והעדר פקודה מהיטלר מצד שני. מדוע זה ירתע שונא יהודים פאתולוגי כזה מלצוות על השמדה טוטאלית? כיצד יכול היה להניח לכפופים לו שיהיו ממונים יחידים על מה שהטריד אותו, לדעת ברושאט עצמו, יותר מכל דבר אחר?

70 שם, עמ' 630.

71 למשל, ברושאט, "מניע חברתי...", עמ' 401-402; מומזן, "הגשמת האוטופי...", עמ' 388-398.

72 Martin Broszat, "Hitler und die Genesis der Endlösung", עמ' 770 ואילך.

האנס מומזן מבקש לעקוף את המכשלה ההגיונית הזאת לא על-ידי שלילת האנטישמיות הקנאית של היטלר, אלא בהצגת תמונה פסיכולוגית מורכבת למדי שניתן לסכמה פחות או יותר כך: ראשית, והכוונה כאן לכתבים מוקדמים יותר של מומזן, היטלר נהג לעתים קרובות שלא לכפות את רצונו, הוא היה מין "עריץ חלש".⁷³ בספרו "הגשמת האוטופיה" (*Die Realisierung des Utopischen*) מופיעה חולשה זאת בצורה אחרת: בתחומים רבים לא נמנע היטלר מלקבל החלטות. אדרבה, אנו מוצאים בו לעתים קרובות, לדברי מומזן, מעין "גיחה קדימה".⁷⁴ אך לא כך היה לגבי השאלה היהודית. כאן, מסיבה נעלמת כלשהי, לא חדל היטלר מלהציג את עמדתו במונחים כיליאסטיים⁷⁵ ונמנע מלעמת את עולמו הרעיוני המדומה עם המציאות הפוליטית והחברתית.

דבר זה יש בו כדי להסביר את אי-מעורבותו בהחלטות שנגעו להשמדת היהודים:

כאשר ניצב מול התוצאות האמיתיות של השמדת היהודים לא הגיב היטלר אחרת ממה שהגיבו פיקורדי — הוא ניסה שלא להתייחס אליהן או להרחיקן.⁷⁶

תהליך ההשמדה התנהל, כאמור, מכוח הדינאמיקה הפנימית של המשטר ומשום שאיפתו הקנאית של הימלר להגשים את חלומותיו האפוקליפטיים של היטלר כאן ועכשיו.⁷⁷ על-ידי כך נשאר היטלר בעל-חלומות קנאי כפי שהיה, אך בהיותו בעל-חלומות אין הוא מעורב כמעט בעצם ההחלטות הנוגעות להשמדה עצמה. הקושי שבהסבר זה נובע מן העובדות הידועות על מעורבותו האישית של היטלר ב"פתרון הסופי". ועוד נחזור לעניין זה. אך מדוע, למשל, ביקש היטלר לקבל דיווח שוטף על מעשי האיינזאצגרופן על אדמת ברית-המועצות?⁷⁸ ולמה זה שלח לו הימלר, ב-21 בדצמבר 1942, את דו"ח מס' 51? הדו"ח דן בפעולות האיינזאצגרופן בשטחים סובייטיים בתקופה שבין אוגוסט לסוף נובמבר 1942 ומדובר בו על 363,211 יהודים

Hans Mommsen, "Nationalsozialismus," *Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie*, Bd. IV, Freiburg, 1971

74 מומזן, "הגשמת האוטופיה...", עמ' 389.

75 שם, עמ' 397.

76 שם, עמ' 397-398.

77 שם, עמ' 399.

78 השווה הפקודה ששיגר ב-1 באוגוסט 1941 ראש הגסטאפו היינריך מילר למפקדי ארבעת האיינזאצגרופן: "יש להגיש לפירר דיווח שוטף על פעולת האיינזאצגרופן במזרח", פלמינג, שם, עמ' 58.

שנרצחו (שלישו של היטלר, פיפר — Pfeiffer, מציין, שהדו"ח הגיע לידי היטלר ב־31 בדצמבר 1942).⁷⁹ אנו תמהים גם מדוע נשתמרו בידינו פקודות ישירות מהיטלר להוציא להורג את היהודים במחוז רובנו (Rovno) שבאוקראינה ב־1942.⁸⁰ ולבסוף, אם נרתע היטלר מלעמת את עולם חזונו הרעיוני עם ציאות, אם הוא הדחיק את הידיעות על השמדת היהודים או התרחק מהן מטעמים פסיכולוגיים אלה או אחרים, נשאלת השאלה מדוע זה התפאר בהצהרתו הפוליטית האחרונה, בצוואה שכתב ב־29 באפריל 1945, ערב מותו, דווקא בהשמדה זאת שהיא השירות החשוב ביותר שעשה הנאציזם אל-סוציאליזם לאנושות?⁸¹ במונחים כלליים יותר, הפער שבין אכזריותו המוחלטת של היטלר בעצם ההחלטות לפתוח במלחמה או בין לרצוח את החולים בנפשם, בפקודות על סוג מלחמת ההכחדה שיש לנהל ברוסיה וכו', ובין פחדו כביכול להתמודד עם המציאות ככל הנוגע להשמדת היהודים, פער זה אין בו כדי לשכנע.

אם נעבור מאישיותו של היטלר לתפקיד שמילאה האידיאולוגיה האנטישמית שלו, כמתואר אצל מארטין ברושאוט, כלומר אידיאולוגיה אינסטרומנטאלית, מגייסת ביסודה,⁸² אנו חוזרים ונתקלים בקושי שכבר הזכרנו. מדוע זה לא ירצה שונא יהודים מושבע כה, יותר מכל דבר אחר, לראות בהגשמת רעיונותיו האנטי־יהודיים? מדוע זה לא תוביל האידיאולוגיה הזאת למטרה מוחשית, למדיניות מוחשית? אך מעבר לנקודה הגיונית זאת מתעוררת השאלה: את מי אמורה הייתה אידיאולוגיה מגייסת זאת לגייס? את האוכלוסייה הכללית? את חברי המפלגה?

אשר לאוכלוסייה הכללית, ידוע לנו כיום שעל אף שכיחותם של המשפטים הקדומים נגד היהודים ואף־על־פי שהמדיניות האנטי־יהודית של המשטר לא הביאה לשינויי עמדה משמעותיים אפילו בחוגי האופוזיציה בגרמניה,⁸³ מדיניות זאת לא עוררה התלהבות כללית. הנאצים לא יכלו שלא להתרשם שדפוס התגובה לאנטישמיות שלהם הם מעורכים כמקרה הטוב ביותר. במחקריו של אוטו דב קולקה בסוגיה זאת רואים הבדלים אזוריים חשובים, ועם זאת כולטים גם מספר היבטים: מורת־רוח מאמצעים פרושים

79 שם, עמ' 14.

80 שם, עמ' 141.

81 ראה Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung*, 2nd edition, Stuttgart, 1981, p. 78.

82 השווה לעיל, עמ' 18.

83 ראה בעיקר, Christof Dipper, "Der deutsche Widerstand und die Juden," *Geschichte und Gesellschaft*, vol. 9, no. 3, 1983, pp. 349 ff.

נגד היהודים ומכאן העדפת פתרון "חוקי", ממושמע (חוקי נירנברג), אך בדרך כלל אדישות גוברת ואינרציה.⁸⁴ מחקרו של יאן קרשאו, המתמקד בעיקר בבאוואריה, מגלה איפוק רב יותר באוכלוסייה:

קשה לומר, על סמך העדויות שהיו לפנינו, כי ההקצנה המתמדת בפעולות המשטר נגד היהודים באה כתוצאה של דרישות תקיפות כדעת-הקהל או שעלו בקנה אחד עמה. בשנים 1935 ו-1938 היא הביאה לירידה ביוקרת המפלגה שעלולה הייתה אפילו לגרוע מהילת תהילתו של היטלר עצמו, אילו ניכר היה שהוא תומך ומצדד בקיצונים. להקצנה בדינאמיקה השלילית, שהייתה הכוח המניע במפלגה הנאצית, לא היה למרכה הפלא הד של ממש בקרב המוני העם. דעת-הקהל, שהייתה אדישה ברובה וספוגה רגשות של שנאה כבושה ליהודים שעוד חחרפה עם ההסתה, יצרה את האקלים שבו יכלה התוקפנות הנאצית הגוברת כלפי היהודים להתנהל באין מפריע. אבל היא כשלעצמה לא גרמה את ההקצנה.⁸⁵

אחת היא מה היו גוני-הביניים בתגובות הציבור, לא ארך הזמן ובוודאי נתברר למפלגה, שהייתה מקבלת מן המשטרה ומשירות הביטחון של המפלגה דיווחים מהימנים על הלכי-הרוח באוכלוסייה, שאין לאנטישמיות השפעה מדרבנת חשובה וייתכן שהיא לוקה אפילו בחסרונות. נשאר אפוא שאלת גיוסה של המפלגה עצמה.

כיום יש בידינו תיעוד למכביר המלמד שהפעולות נגד היהודים נתנו פורקן ליסודות הקיצוניים במפלגה כאביב 1933, כאביב ובקיץ 1935 ובנובמבר 1936.⁸⁶ אך כלום נעשתה התפרקות זאת על דעת ההנהגה, כלום זכו התפרצויות אלה לעידוד מצד היטלר? נראה שהתיעוד מוכיח את ההיפך מזה: ב-1933, בקשר לסילוקם של היהודים מן הפקידות הממשלתית, ובעיקר

84 ראה אוטו רב קולקה, "דעת הקהל" בגרמניה הנאציונל-סוציאליסטית ו'הבעיה היהודית' – המקורות ובעיותיהם", ציון, חוב' ג-ד, תשל"ה, ובגרסה המקוצרת באנגלית. *The Jerusalem Quarterly*, nos. 25/26, Fall/Winter 1982, pp. 121 ff. ראה גם O.D. Kulka, "Die Nürnberger Rassengesetze und die deutsche Bevölkerung," *VfZ* vol. 33, No. 1, 1985. (להלן – אוטו רב קולקה).

85 Ian Kershaw, "The Persecution of the Jews and German Popular Opinion in the Third Reich," *Leo Baeck Institute Yearbook*, vol. XXVI, 1981, p. 288 למחקרים קודמים על דעת הקהל בגרמניה הנוגעים לעמדות כלפי השיטות שהופעלו נגד היהודים או העוסקים בנושא זה בצורה בלעדית, ראה Marlis Steinert, *Hilfer's War and the Germans*, Athens, Ohio, 1977; L.D. Stokes, "The German People and the Destruction of the European Jews," *Journal of Central European History*, vol. 6, 1973. ראה גם סקירה ביקורתית של קולקה ורודריג בכרך זה.

86 ראה בין היתר, Dietrich Orlow, *The History of the Nazi Party*: vol. II, 1933–1945, Newton Abbot, 1973. עמ' 163–165, 247.

בקשר להרחקתם משורות המשפטים, התנגד היטלר לדרישות הקיצונים וקיבל את הצעתו זומאופקת יותר של משרד המשפטים.⁸⁷ ב-1935 פורסמו חוקי נירנברג, למעשה כדי לשים קץ לתעמולה שניהלו הקיצונים.⁸⁸ בנאומו לפני מנהיגי מחוזות במפלגה ב-29 באפריל 1937, באורדנסבורג-פוגלזאנג (Ordensburg-Vogelsang), הזהיר היטלר את הקיצונים שלא ידרשו ממנו בעניינים יהודיים צעדים שלא תכנן אותם בקפידה בעוד מועד.⁸⁹ בנובמבר 1938, לאחר שנתכררו התוצאות ההרסניות של "ליל הבדולח", הוציא היטלר את העניינים היהודיים מידי הקיצונים במפלגה והעביר אותם לידי שלישיה גרינג-הימלר-היינריך.⁹⁰ שהיו אמנם קיצונים צרופים אך כאלה שלא נזקקו לאנטישמיות כפורקן ולא ליוזמות אנטי-יהודיות כדי "לגייסם".⁹¹

*

במדיניות האנטי-יהודית של הנאצים בשנות השלושים אמנם נכרו בהתחלה חסרונה של תוכנית מדויקת קבועה מראש והצורך לפעול לפי אסטרטגיה רופפת במקצת בגלל קשיים מבית ומחוץ. עם זאת מופיעה בכירור מטרה כללית: הפרדת היהודים מן החברה הגרמנית וסילוקם (בדרך של הגירה מרצון או מאונס) מאדמת גרמניה. למעשה מופעלים כזה סעיפים של מצע המפלגה מפברואר 1920 הדנים בשאלה היהודית. האידיאולוגיה מתבטאת בצעדים ממשיים; אין נסיגה. ואם מדברים על מטרה ועל דרך פעולה, חשובה שאלת התערבותו הישירה של היטלר.⁹² כדי להגיע למסקנה מוסמכת יותר

87 השווה אווה דיטריך אדם, שם, עמ' 65-66.

88 ד' אורלוב, עמ' 164-165.

89 לנוסח המלא של נאום חשוב זה ראה Hildegard von Kotze and Helmut Krausnick, *Es spricht der Führer. Sieben exemplarische Hitler-Reden*,

1966, Gütersloh, במיוחד עמ' 147-148.

90 קארל שלינס, שם, עמ' 245-246.

91 ההיבט הלא-אינסטרומנטאלי, הלא-גייסני, באידיאולוגיה הגזענית או הביולוגית של היטלר והקשר הישיר, הלא-רטורי, שבינה ובין שיטות הפעולה שנקטו מתבהרים

אפילו יותר מזה כשפונים לנושא שאין מרכיבים לרון בו, זה של "השמדת אלה שאין טעם לחייהם" (הקרויה "המתת חסד"). היטלר נגע בה בכתביו המוקדמים, דיבר עליה

כעל מטרה ראויה בנאום שנשא בנירנברג ב-1929 והוציא פקודה חשאית, בימים הראשונים לפרוץ המלחמה, לבצע אותה כאין רואים. על הבעיה כולה ראה Klaus Dörner, "Nationalsozialismus und Lebensvernichtung," *VfZ*, vol. 15, no. 2,

1967, pp. 121 ff

92 שלינס ממעיט בהערכה, ומרחיק לכת ממנו האנס מומזן, בפרט בספרו ב"הגשמת האוטופי...". עמ' 387. לעומת זאת אווה אדם, למרות שהוא מדגיש את הבלבול

ששרר במדיניות הנאצית כלפי היהודים, חוזר ואומר ש"בסופו של דבר, הרייכסקאנצלר הוא שקבע את קו המדיניות ביחס ליהודים". אווה דיטריך אדם, לעיל,

עמ' 196.

כאשר למעורבות זאת דרוש לנו מחקר על שנות השלושים — מן הסוג שערך ג'ראלד ל' פלמינג על שנות המלחמה ו"הפתרון הסופי". כיוון שמחקר כזה אינו בנמצא (עם כל החשיבות שנודעת לעבודות הכלליות על המדיניות האנטייהודית של הנאצים באותה תקופה) נסתפק כאן בהערות מספר.

ב-26 במארס 1933 זימן היטלר את גבלס לברכטסגאדן (Berchtesgaden) לשיחה על ההכנות לחרם האנטייהודי ב-1 באפריל. ב-28 במארס הוא חזר ודיבר על האירוע המתקרב עם שר ההסברה שלו והצביע על נושאים שיש להעלות במבצע הגדול הראשון נגד היהודים שיוזם המשטר החדש.⁹³ כאשר לדיון על חוק השירות הציבורי וחוק המשפטנים, כבר ראינו מה הייתה עמדתו הכללית של היטלר; אונה אדם כותב, שהיטלר השתתף כנראה בדיון שנערך בנידון ב-31 במארס או ב-1 באפריל 1933.⁹⁴ לגבי הנושא השני, הוצאת היהודים משורות המשפטנים, ידוע שהכריע נגד תביעות הקיצונים.⁹⁵ אנו רואים שבשנת 1933 כולה שלט היטלר על התפתחות הצעדים שנקטו נגד היהודים, הסכים ליוזמת החרם כרצון הקיצונים, אבל התנגד לאמצעים הקיצוניים שתבעו אלה לאחר זמן, לאור המצב הפוליטי בעולם.

חוקי נירנברג משמשים סלע-מחלוקת עיקרי בשאלת התערבותו של היטלר בשנות השלושים. ראינו את סיפורו של מומזן, שעיקרו כבר פורסם בדו"ח של ברנהארד לזנר: החוקים עובדו ברגע האחרון, משום שהנושאים שהיטלר אמור היה לדבר עליהם בישיבת הנעילה של כנס המפלגה בוטלו יומיים לפני המפגש האחרון.⁹⁶ מבדיקה מחודשת של המקורות עולה, שחוקי הגזע כבר היו למעשה בשלב הכנה מספר חודשים, ושהם נידונו במישור המיניסטריאלי ועם היטלר עצמו. ב-30 באוגוסט 1935 דווח על הכרזתם הקרבה בקונגרס של המפלגה בספטמבר אפילו בעיתונות הזרה.⁹⁷

כאשר להקפדתו של היטלר אפילו על הפרטים הקטנים ביותר בכל הקשור לשיטות פעולה נגד היהודים אפשר להזכיר כאן שמחקר ברגע האחרון את

93 אווה דיטריך אדם, ראה לעיל, עמ' 61.

94 שם.

95 השווה לעיל, עמ' 27–28.

96 השווה לעיל, עמ' 20.

97 אוטו דב קולקה, הערה 128; השווה לעיל, הערה 84. ידוע, שמספר הצעות בדבר חקיקה מעין זו נדונו בדיונים שנערכו במסגרת מפלגתית ומיניסטריאלית לאחר עלייתם של הנאצים לשלטון, במיוחד מסוף 1934. השווה Lothar Gruchmann, "Blutschutzgesetz und Justiz. Zu Entstehung und Auswirkung des Nürnberger Gesetzes vom 15 September 1936," *VfZ*, vol. 31, no. 3, 1983, pp. 418 ff. מאמר של גרוכמאן אינו מנתח את הוויכוחים ברמה המיניסטריאלית באוגוסט 1935. קולקה מציין שהמקור העיקרי להיבט הספונטאני של החקיקה — הדו"ח של לזנר, לאחר המלחמה — הוא כנראה אמין פחות משנחשב עד עתה. ראה Bernhard Lösener, "Als Rassereferent im Reichsministerium des Innern," *VfZ*, vol. 9, no. 3, 1961 (להלן — ברנארד לזנר).

המלים הגורליות "חוק זה חל על יהודים גמורים בלבד" בבואו להעלות את החוק להגנת הדם והכבוד הגרמני בפני הרייכסטאג ב־15 בספטמבר 1935.⁹⁸ אפשר להצביע על כך שבימי ה"אָנְשלוס" (סיפוח אוסטריה) היה זה היטלר עצמו שחשב למנוע מפקידי ממשלה יהודים באוסטריה מלמסור את שבועת האמונים החדשה שהופנתה אליו אישית;⁹⁹ ולבסוף אפשר לציין, שב־9 בנובמבר 1938, כאשר פורסם דבר מותו של פום ראט (Vom Rath), נועדו כנראה היטלר וגבלס לישיבה לפני שניתן האות לפרעות נגד היהודים. אולם, בכל הקשור לטיעונים העיקריים העוסקים בהשתלשלות המדיניות האנטי־יהודית ברור הדבר שהתקופה הקובעת היא תקופת המלחמה.

כבר אמרנו שהמטרה הכללית בשנים 1933–1939 הייתה כנראה הפרדה וגירוש. כאשר התחילה המלחמה בא פסק־זמן הכרחי שהוקדש לגישושים אחר פתרון חדש לאור הנסיכות החדשות לחלוטין.¹⁰⁰ שנת 1941, שבה הגיעו כנראה ההיסוסים לקצם, היא השנה המציבה בפני ההיסטוריון את השאלות הנוקבות ביותר.

מארטין ברושטאט מדגיש שאף אחד מעוזריו הראשיים של היטלר לא נזכר בחקירה שלאחר המלחמה שהייתה פקודה בעל־פה בדבר השמדה כללית של יהודים. זאת ועוד, רישומים ביומנים של גבלס שלא ראו אור, המתייחסים לבעיה היהודית בקיץ ובסתיו של 1941, מרבים לדבר על פניו למחנות בשטחי רוסיה, אך אינם מזכירים פקודת השמדה. ולבסוף, עדיין במסגרת של ראיות מתועדות, ברושטאט מזכיר בין השאר את המחלוקת בין הימלר

98 ברנארד לונר, עמ' 274.

99 ראה שם, עמ' 195.

100 בתקופה שבין 1938–1941 ניתן להבחין בארבעה היבטים שונים של המדיניות הנאצית: (א) איומי ההשמדה של היטלר שהתחילו בסוף 1938 ומצאו ביטוי בשיחותיו הידועות עם מדינאים זרים ובנאומים פומביים, כמו ב־30 בינואר 1939, וגם בשיחות עם עוזרים קרובים אחרי תבוסת פולין; (ב) מדיניות בר־זמנית של הגירה מאונס וגירוש, הכוללת מבחינה מסוימת גם את תוכנית מאדאגאסקאר ואת גירושם של יהודי הפאלאטינאט (Palatinate) ובאדן לצרפת הבלתי כבושה, וכו'; (ג) מדיניות של ריכוז בגנראל־גוברנמאן, ובתוך זה תוכנית נייסקו. (ד) פעולות השמדה בקנה־מידה קטן נגד יהודים וקבוצות אחרות, כולל פעולות האיינזאצגרופן בפולין ותוכנית "המתת החסד". זאת ועוד, כדי שתקופת מעבר זאת תהיה עוד יותר מורכבת, אנו רואים שבאחד השלבים החליט היטלר להשאיר את האמצעים שיש לנקוט כדי להביא להיעלמם של היהודים כידי הגאולייטרים שלו, כפי שיוצא בבירור ממכתבו של בורמאן ללאמרס ב־20 בנובמבר 1940, שבו מתבקשים הגאולייטרים בשם הפירור לדאוג לכך ששטחיהם יהיו גרמניים טהורים תוך שנים אחדות, וכי לא ישאל אותם אז מה היו השיטות שהשתמשו בהן כדי להשיג את המטרה הזאת. השווה קראוסניק ווילהלם, שם, עמ' 626. תקופת היסוסים זאת הייתה צפויה, כאמור בטקסט, והיא מגיעה איכשהו לקצה סמוך להתקפה על ברית־המועצות או מיד לאחר הפלישה.

והכריגאדפירר של ה־ס.ס. איבלהר (Übelhör), הממונה על גיטו לודז', כאשר איבלהר התנגד בתוקף, בתחילת אוקטובר 1941, לגירושים מן הרייך ללודז' בגלל תנאי הקליטה בגיטו שכבר אז היו קשים מנשוא; מחלוקת זאת הייתה חסרת־משמעות אילו כבר נפלה עד אז ההכרעה בדבר השמדה.¹⁰¹

על טענות אלה משיב כריסטופר בראונינג. הוא קובע שלאחר המלחמה לא היו הימלר והיידריך, האדריכלים הראשיים של "הפתרון הסופי", מועמדים לחקירה, וגרינג, שנאבק על חייו, בוודאי לא היה מודה שנתן יד לפקודה בדבר השמדה כללית. יומניו של גבלס היו מקור אכזב אפילו במקרה הטוב ביותר, כיוון שידוע שגבלס הורחק במתכוון מנובמבר 1938 (בידי גרינג, הימלר והיידריך) מעניינים יהודיים. מצד שני התעלם ברושט משורת אזכורים על הכנת "הפתרון הסופי" בקיץ ובסתיו של 1941. למשל, גם רודולף הס, מפקד אושוויץ לעתיד, וגם אדולף אייכמן, סיפרו אחרי המלחמה שבאותה תקופה עסקו בעיבוד תוכניות כלליות להשמדה. היחס שאמור היה, לדברי ברושט, להיות מנת חלקם של היהודים שהועברו למזרח (מוות ברעב, עבודת פרך, חשיפה לקור, וכו') לא היה שונה בהרבה מתוכנית השמדה. ולבסוף, הפקודה שנתן גרינג להיידריך ב־31 ביולי 1941 מעידה על הכנות כלליות, הקשורות בהכרח בבדיקה של שיטות אפשריות שונות. בהיסוסים וביוזמות־פתע העשויים ליצור בצירופם יחד רושם של תוהו וכוהו כמשך חודשים אחדים, שברושט רואה בו סימן להעדר תכנון ככלל.¹⁰² אבל הבה נפנה לרצף האירועים עצמו.

עד לסתיו 1941 נרצחו בשיטתיות יהודי ברית־המועצות בלבד. אדם וברושט אינם מוצאים חוליה מקשרת בין רציחות אלה ובין "הפתרון הסופי" ככלל, אף־על־פי שהקטל על אדמת ברית־המועצות מעיד, לדעתו של בראונינג, על שינוי "איכותי" ברור במדיניות הנאצית כלפי היהודים. זאת ועוד, בסתיו 1941 התחילו הגירושים מן הרייך, על־פי רוב ללודז', קובנו, מינסק וריגה. מגורשים שנשלחו לריגה וללודז' נרצחו בחלקם בו במקום, ובחלקם ליד ריגה ובמחנה ההשמדה חלמנו (Chełmno), השם הגרמני Kulmhof) שליד לודז' (ברציחות אלה נכללו גם יהודי המקום). הדעת נותנת, שלפנינו שלבים של תוכנית כוללת, שהרי תהליך ההשמדה מקיף עתה יהודים שהובאו למקום ההריגה מגרמניה. אבל ברושט, כאמור, מפרש את הרציחות האלה כפרי שיקולים מקומיים (הגירושים מן הרייך הגבירו את הצפיפות בגיטאות ואי־אפשר היה לשלוח את היהודים מזרחה יותר בגלל ההאטה שחלה בהתקדמות הוורמאכט ברוסיה). הוא מוסיף ואומר, שצורת הגירושים

101 אשר לטיעונים האלה ראה מארטין ברושט, עמ' 746 ואילך.

102 כריסטופר ר' בראונינג, עמ' 98.

הפרועה והמכולבלת, בעקבות משאלתו הפתאומית של היטלר שהרייך יהיה נקי מיהודים בהקדם האפשרי, כנראה מוציאה מכלל אפשרות כל תכנון שיטתי של תהליך ההשמדה.

למעשה לא היו הרציחות בריגה פרי אלתור מקומי: להיינריך לוחזה (Heinrich Lohse), נציב הרייך בארצות הבאלטיות, נמסרה הודעה מהימלר ב־10 בנובמבר 1941, עליידי גנרל ה־ס.ס. פרידריך יקלן (Friedrich Jäckeln), שהריגות אלה חייבות להתבצע בהתאם לפקודתו (של הימלר), כרצון הפירר ("מסור ללוהזה שזאת פקודה ממני, וגם רצונו של הפירר").¹⁰³ ברור אפוא, שאין כאן יוזמה מקומית אלא יוזמה מהיטלר, מכל הבחינות. אשר לרציחות בחלמנו, חומר העדויות מורכב יותר. מארטין ברושט מזכיר לנו שהרעיון לחסל חלק מיהודי גיטו לודז' כדי לפתור את בעיית הצפיפות נידון בקרב קציני ה־ס.ס. במקום ועם המשרד הראשי לביטחון הרייך כבר ביולי 1941, בזמן שלא הייתה עוד כל אפשרות שתעובד תוכנית כללית ל"פתרון הסופי".¹⁰⁴ האין זה אפשרי שהרציחות בסתיו נבעו מאותו סוג של שיקול, בדרג נמוך במקצת?

במארס 1944, מספר ג'ראלד פלמינג, התפאר הגאולויטר של חבל וארטה, גרייזר (Greiser) (שלוודז' וחלמנו היו בתחום שליטתו), בפני הפירר שלו שכל יהודי חבל וארטה הושמדו (רובם בחלמנו) ואינם. ב־21 בנובמבר 1942 מסר גרייזר להימלר שבפגישתו עם היטלר נאמר לו שבכל הנוגע ליהודים עליו "לפעול לפי הבנתו". לגרייזר היו שתי שיחות עם היטלר, הראשונה ב־1 באוקטובר 1942 והשנייה ב־8 בנובמבר של אותה שנה.¹⁰⁵

מדיווחו של גרייזר להיטלר ב־1944 עולה בבירור שהצהרותיו של היטלר באוקטובר או בנובמבר 1942 הובנו היטב. מצד שני ידוע לנו שגרייזר התחיל בהשמדה בחלמנו שנה לפני פגישותיו עם היטלר. אילו קיבל גרייזר פקודה מאותו סוג שקיבל לוחזה בסתיו 1941 לא היה שום היגיון בדבריו של היטלר שנה לאחר מכן. ייתכנו שני הסברים אפשריים בעלי משמעות רחבה יותר: לגרייזר, או לאיבלהר בלודז', לא נמסר על התוכנית הכללית באותו שלב

103 ג'ראלד פלמינג, עמ' 88.

104 מארטין ברושט, עמ' 749. התנגדותו של איבלהר להעברת מגורשים מן הרייך ללודז' משתלבת יפה עם מחשבה מסוג זה.

105 ג'ראלד פלמינג, עמ' 34-35. נראה שהשמדת יהודי חבל הווארטה בנו מזכרת לראשונה במכתב שנשלח לאייכמן ב־16.7.1941. עליידי השטורבאנפירר של ה־ס.ס. רולף היינץ הפנר (Höppner), מן הצוות הבכיר של ה־ס.ס. בחבל הווארטה. יש להניח שאייכמן דן בעניין זה עם היידריך, אך לא ידוע אם היטלר היה מעורב כבר בשלב זה ואם נתן את הסכמתו. כפי שציינו כבר, קומאנרו לאנגה (Lange), אשר טיפל בהשמדה החל מדצמבר, הגיע מברלין. למכתבו של היינץ הפנר לאייכמן ראה Eugen Kogon et al., *Nationalsozialistische Massentötungen...*, op. cit., pp. 110-111

מוקדם או — דבר שיכול להסביר אולי את היסוסיו של היידריך עצמו בנוגע לגורלם של היהודים הספרדים בצרפת באוקטובר אותה שנה (מקרה שהאנס מומזן משתמש בו להפרכת ההיפותיזה שהייתה קיימת פקודה בדבר השמדה כללית)¹⁰⁶ — שהמצבים הרבים והשונים בפועל, כאלה שנוצרו במרוצת השנים שלאחר מכן, פתחו פתח להחלטות סותרות מצומצמות, על אף קיומה של תוכנית ההשמדה הכללית.

אם עוברים ממקרים בודדים להקשר הכללי מתבהרת התמונה השלמה הרבה יותר מזה. במחצית השנייה של 1941 כבר הספיקו האינזאגרוּפן להרוג קרוב למיליון יהודים בכרית-המועצות; 11,000 יהודים חסרי נתינות שגורשו מהונגאריה הוצאו להורג בקאמנץ-פודולסק בימים האחרונים של אוגוסט 1941; בנובמבר החלו בריגה הרציחות ההמוניות של יהודים המגורשים מן הרייך; בדצמבר הופעל בחלמנו על-יד לודו' המרכז הראשון להשמדה. הגירת יהודים מאירופה הכבושה נאסרה כליל (על-פי צו מ-23 באוקטובר 1941), הוחל בהקמת מחנה-ההשמדה בלז'ץ בגנראל-גוברנמאן. כמו כן נוהגים לציין שבתחילת הסתיו של אותה שנה נערכו באושוויץ הניסיונות הראשונים, שיטת חיסול ששימשה בעיקר לגבי קצינים סובייטיים. בעקבות כל ההתפתחויות האלה יהיה קשה לפקפק עוד בקיומה של תוכנית כוללת, בסתיו 1941, בדבר השמדת יהודי אירופה: הסתיים כבר שלב הגישושים ומתחילה להסתמן המסגרת הכללית של "הפתרון הסופי".

באותו הקשר עצמו נראה, שאין מקום לטעות כאשר לרעיון שהנחה את ועידת ואנזה, שבה הציג היידריך לפני נציגים של משרדים ממשלתיים וזרועות ה-ס.ס. את "הפתרון הסופי" בקווים כלליים, ב-20 בינואר 1942. הקמת מחנות-ההשמדה בגנראל-גוברנמאן בחודשים שלאחר מכן מוכיחה שאין מקום לשום ספקות או אי-הבנות כאשר לדברים שאליהם התכוונו בוואנזה.¹⁰⁷

106 מומזן, "הגשמת האוטופי...", עמ' 411.

107 מומזן הציג אינטרפרטציה שונה במקצת של ועידת ואנזה. לאחר שהוא מזכיר את דבריו של האנס פראנק מיום 16 בדצמבר 1941 בקשר ל"אמצעים החשובים שיעמדו לדיון ברייך (בעניין היהודים — ש"פ)", כותב האנס מומזן: "הכוונה ל'ועידת ואנזה' הקרובה שנוהגים לזהות אותה עם ראשיתו של רצח העם הכללי באירופה, אף-על-פי שה'יוזמות' (הפעולות) שהזכיר היידריך בקשר לפיננציה של יהודים מזרחה הוצגו כאלטרנטיבות, שתכליתן צבירת ניסיון מעשי לאור הפתרון הסופי של הבעיה היהודית הממשמש ובא". על חיסולם של היהודים הבלתי כשירים לעבודה דובר במפורש. הפיקציה של עבודת כפייה יצרה את החוליה הפסיכולוגית בין ההגירה, ריכוז היהודים בשמורה ובין השואה עצמה; בו כוזם עדיין נופפו בתוכנית הדמיונית של "פתרון סופי" טריטוריאלי, שהיה אמור להתממש מעבר להרי האוראל. הדברים על "פעולות הכשרה מסוימות בעניין הפתרון הסופי" שעתידות להיעשות ב"שטחים האמורים", כלומר בגנראל-גוברנמאן, מתייחסים לחיסול חלקי מידי... האנס מומזן, "הגשמת האוטופי...", עמ' 412.

יתרה מזו, מה שמכתיב ההיגיון מוצא לו אישור בעדות ישירה. במשפטו בירושלים, כשנשאל על ידי נשיא בית-המשפט מה היה הכיוון הכללי בדיון, השיב אדולף אייכמן – מי שאירגן את הוועידה מבחינה טכנית והשתתף בישיבותיה – "דיברו על רצח, על חיסול, על הכחדה"¹⁰⁸.

אם נקבל את הדעה שתכליתה של ועידת ואנוה אינה מותירה מקום לספקות, אם נזכור שהיידריך התייחס בדבריו הפתיחה שלו לא רק לצו שקיבל מגרינג, אך גם להסכמתו של היטלר להתחיל בפינוי היהודים למזרח, אזי ייתכן רק פירוש אחד: היטלר סמך את ידו על תוכנית ההשמדה. קשה להאמין שהיידריך היה מציג תוכנית השמדה בפני פורום שלם של פקידי ממשלה בכירים אילו התכוון היטלר באמת ובתמים לתוכנית פינוי.

הוועידה הייתה אמורה להתקיים ב-9 בדצמבר 1941 אך נדחתה ל-20 בינואר 1942. יש להניח אפוא שהכנת התוכנית שהגיש היידריך נמשכה חודשים אחדים ומתקבל על הדעת ש"הסכמתו" של היטלר ניתנה כאחד מימי הקיץ 1941, לכל המאוחר. ו"הסכמתו" של היטלר, כמוה כ"רצונו" של היטלר, פירושה למעשה "פקודתו" של היטלר, ללא צורך בצו רשמי. ולבסוף, נראה עתה, מחקירה מוקדמת של רודולף הס (Höss) שערכו השלטונות הבריטיים בשעת מאסרו, שבכותבו בזיכרונותיו בבית-הכלא ששמע על פקודה בדבר השמדתם הכללית של היהודים בקיץ 1941 הוא לא טעה בתאריכים, כפי שנוהגים לחשוב. נראה שהס נפגש עם הימלר ביוני 1941 ושמע מפיו על פקודה מהיטלר להכין השמדה כללית של יהודים.¹⁰⁹

עדותו של הס משתלבת יפה עם החומר שאסף ג'ראלד פלמינג עם נתונים שונים על פקודה מהיטלר שנמסרים ממקורות שונים. כאשר שאל אוטו בראדפיש (Otto Bradfisch), מפקד האינזאצקומאנדו 8 שפעלה באזור מינסק, את הימלר באוגוסט 1941 מי נושא באחריות לרציחות, השיב הימלר "הפקודות באות מהיטלר ובתור שכאלה יש להן תוקף של חוק"¹¹⁰. כעבור שנה, כאשר הציע גנראל ה.ס.ס. גוטלוב ברגר (Gottlob Berger), מטעם המיניסטרויון לענייני המזרח, לעבד הגדרה מדויקת יותר של המונח "יהודי" התנגד הימלר לעצם הרעיון של הגדרה נוספת שהייתה מטילה רק הגבלות, והוסיף:

108 "Es wurde von Töten und Eliminieren und Vernichten gesprochen" משפט אייכמן, ישיבה 107, 24.7.1961, מובא אצל פלמינג, שם, עמ' 105 לדין מעמיק במיוחד לגבי משמעותה של ועידת ואנוה ראה Wolfgang Scheffler, "Zur Entstehungs-geschichte der 'Endlösung'" in *Aus Politik und Zeitgeschichte: Beilage zur Wochenzeitung Das Parlament*, B 43/82, 30 Oktober 1982, pp. 8 ff.

109 יהודה באואר, "אשוויץ ובעיית הפתרון הסופי", הרצאה בוועידה הבינלאומית על השמדת יהודי אירופה, שטוטגארט, מאי 3-5, 1984.

110 ג'ראלד פלמינג, שם, עמ' 62.

שטחי הכיבוש במזרח יהיו נקיים מיהודים. הפירור הטיל על כתפי את הוצאתה לפועל של פקודה קשה זאת. ממילא אין איש שיוכל להסיר ממני את האחריות הזאת ועל כן אני אוסר כל התערבות שהיא.¹¹¹

במחצית הראשונה של 1944 התייחס הימלר לפקודתו הקשה מאוד של הפירור בדבר "הפתרון הסופי" לא פחות מאשר בארבעה נאומים שונים (ב-26 בינואר, ב-5 במאי, ב-24 במאי וב-21 ביוני), שלושה מהם לפני קהל רב של קציני ורמאכט בכירים.¹¹² על-פי עדותו של שופט ה-ס.ס. קונראד מורגן (Konrad Morgen), כאשר נשלחו היחידות המיוחדות של כריסטיאן וירת (Christian Wirth), לגנראל-גוברנמאן לסייע לגלובוצניק (Globocnik) בתהליך ההשמדה, "ביקש הימלר מכל אחד מהם להישבע שישמור את הדברים בסוד ואמר להם: 'עלי לתבוע מכם מעשים על-אנושיים של אי-אנושות. אולם זה רצון הפירור.'¹¹³

בסוף דצמבר 1941 מסר ברנהארד לזנר (Bernhard Lösener), היועץ לענייני היהודים במשרד הפנים, לתת-מזכיר המדינה וילהלם שטוקארט (Wilhelm Stuckart), שאינו יכול להמשיך בתפקידו בגלל השמדת היהודים באזור ריגה שהגיעה לידיעתו. שטוקארט השיב: "כלום אינך יודע שדברים אלה מתרחשים על-פי פקודות מן המקורות המוסמכים ביותר?"¹¹⁴ במאי 1942 נועד בפראג ראש המשרד הראשי לביטחון הרייך ומי שנתמנה אז למושל של בוהמיה ומוראביה, ריינהארד היידריך, עם כמה קצינים של שירות הריגול הנגדי (Abwehr). במהלכו של דיון סוער על ההשמדה קבע היידריך שהמשרד הראשי לביטחון הרייך אינו אחראי לרציחות; הן נעשות על-פי פקודות של הפירור עצמו.¹¹⁵

ב-1 באוגוסט 1941 שיגר, כאמור, מפקד הגסטאפו היינריך מילר למפקד ארבעת האינזאצגרופן את הפקודה דלקמן: "יש להגיש לפירור דיווחים שוטפים על פעולות האינזאצגרופן במזרח."¹¹⁶

כבר הזכרנו שבדצמבר 1942 שלח הימלר להיטלר את דו"ח מס' 51. דו"ח זה דן בפעולות האינזאצגרופן בשטח סובייטי מאוגוסט עד נובמבר 1942,

111 קראוסניק ואחרים, שם, עמ' 69.

112 ג'ראלד פלמינג, שם, עמ' 65-67. אין להעלות על הדעת, כפי שכבר אמרנו בקשר להיידריך בוועידת ואנוה, שהימלר היה מתייחס לפקודת הפירור שלא הייתה ולא נכראה, בפרט כפני קהל כזה.

113 קראוסניק ואחרים, שם, עמ' 97.

114 "Als Rassereferent...", Bernhard Lösener, עמ' 311.

115 ג'ראלד פלמינג, שם, עמ' 77.

116 ג'ראלד פלמינג, שם, עמ' 58.

ומזכיר "363,211 יהודים הרוגים" (הדו"ח נמסר להיטלר ב-31 בדצמבר, לפי הערה של שלישו של היטלר, פייפר).¹¹⁷ באותו חודש רשם הימלר: "סעיף (3) יהודים ... להשמדה, יהודים בצרפת, 600–700,000, להשמדה"¹¹⁸. הימלר היה עתיד לקבל מידע מהימן יותר בסוף דצמבר, לאחר שמפקח ה-ס.ס. לענייני סטאטיסטיקה, ריכארד קורהר (Richard Korherr), הכין בשבילו דו"ח מלא ומדויק על מהלך "הפתרון הסופי". הדו"ח, שעודכן ל-31 במארס של אותה שנה ותומצת לכדי שישה וחצי עמודים, היה מוכן בשביל הפירור באפריל 1943. הוא נרפס במכונת-הכתיבה המיוחדת לפירור (בעלת האותיות הגדולות) והוגש להיטלר לפני אמצע אפריל 1943.¹¹⁹ על-פי עדותו של אייכמן הופיעה בשולי הדו"ח, לאחר שהוחזר למשרד הראשי לביטחון הרייך, ההערה: "הפירור ראה. להשמיד. ה"ה [כלומר היינריך הימלר]."¹²⁰

כאן עלינו להתעכב על הסתירות המוזרות בהסוואה הנאצית בעניין "הפתרון הסופי". ריכארד קורהר נתבקש למחוק את המלה "טיפול מיוחד" (Sonderbehandlung) שהופיעה בדיווחו; ורודולף בראנד (Rudolf Brandt), עוזרו הראשי של הימלר, כתב לקורהר:

הוא [הימלר] רוצה שלא ידובר בשום מקום על "טיפול מיוחד ביהודים". בעמוד תשעה, סעיף ארבעה, צריך אפוא לנסח כך: "העברת היהודים מן החבלים המזרחיים למזרח הרוסי: הם עברו דרך המחנות בגנאל-גוברנמאן ... דרך המחנות בווארטגאו". ניסוח אחר אסור. אני מחזיר לך את העתק הדו"ח בציון הרייכספירר של ה-ס.ס. בדרישה שעמוד תשעה יוחלף בהתאם והדו"ח יוחזר שוב.¹²¹

יש להתפלא על חוסר העקיבות שבניסיונות ההסוואה; מצד אחד הושמטה מן הדו"ח שנשלח להיטלר אפילו מלת הצופן "טיפול מיוחד"; מצד שני מתייחס הימלר בהזדמנויות אחדות לפקודות מהיטלר בדברו על השמדה כללית של יהודים. ומפליא אפילו יותר מזה: במסמך ששולחים להיטלר עצמו אין מתירים אזכור של "הפתרון הסופי"; אבל בנאומים לפני קהל רחב (לא רק

117 ש.ס.

118 אקרמאן, ש.ס, עמ' 168. המלה *Abschaffen* כתובה בדיו אדומה. פירושה שהיטלר קיבל את ההחלטה בישיבה עצמה.119 לדיווח של קורהר והתכתובת המתייחסת אליהם ראה Serge Klarsfeld (ed.), *The Holocaust and the Neo-Nazi Mythomania*, New York, 1978 (להלן – קלארספלד).

120 ג'ראלד פלמינג, ש.ס, עמ' 149–152.

121 השווה קלארספלד.

קציני ה-ס.ס. אלא גם קציני ורמאכט מן השורה) מדבר הימלר בצורה גלויה למדי על פקודות מהיטלר בדבר ההשמדה הכללית של היהודים.

אפשר שבעניין דיווחו של קוררר נעוץ ההסבר בהוראה שהוציא לאחר זמן-מה, ב-11 ביולי 1943, מנהל לשכת המפלגה, מארטין בורמן, שלפיה "אסור, על דעת הפירור, ש'הפתרון הסופי' יוזכר בצורה כלשהי בתעודה כלשהי המתייחסת לשאלה היהודית: צריך שידובר רק על יהודים הנשלחים לעבודה"¹²².

אבל חוסר-העקיבות נשאר בכל זאת בעינו: ב-1942, בארבעה נאומים שנשא (ב-1 בינואר, ב-30 בינואר, ב-24 בפברואר וב-8 בנובמבר), מרמז היטלר עצמו בלשון איומים שנבואתו על השמדת היהודים במקרה של מלחמת עולם מתגשמת והולכת.¹²³ באפריל 1943 הוא הודה פחות או יותר בעובדת ההשמדה בשיחותיו עם ראש ממשלת רומניה אנטונסקו ועם העוצר ההונגרי האדמירל הורתי.¹²⁴ באחת משיחותיו האחרונות, ב-13 בפברואר, וכצוואה המדינית שכתב ערב מותו, התפאר בה בצורה מודגשת למדי.

ולבסוף קיימת גם עדות עקיפה על תשומת לב שהעניק היטלר לתהליך ההשמדה. למשל, אודילו גלובוצניק, המפקד הבכיר של ה-ס.ס. והמטרה שהיה אחראי לארבעת מחנות-המוות שהוקמו בגנראל-גוברנמאן בשנת 1942, ביקר בלשכת הרייך בסתיו של אותה שנה. ברישום שעשה הימלר, המתייחס לשיחה עם היטלר ב-7 באוקטובר 1942, מופיעה ההערה הזאת: "המצב בגנראל-גוברנמאן. גלובוס" (כינויו של גלובוצניק היה "גלובוס").¹²⁵ מכאן ברור מה היה נושא השיחה.

ב-13 באפריל 1943 הוגשה למשרד הראשי של ה-ס.ס. לענייני כוח-אדם הצעה להעלות את כריסטיאן וירת (יד ימינו של גלובוצניק ומומחה להמתה

122 Joseph Walk (hr.) *Das Sonderrecht für die Juden im NS-Staat*, שם, עמ' 400.

123 לקטעי נאומים ראה Eberhard Jäckel, *Hitlers Weltanschauung*, שם, עמ' 74-75. החזרה המתמדת לנושא זה בשנת 1942 כנראה מצביעה על כך שהיטלר מבקש לציין שהגיעה שעת המפנה, כי ההשמדה שהתנבא לה אמנם התחילה.

124 בשיחה השנייה עם הורתי, ב-17 באפריל 1943, השיב ריבנטרופ ראשון לשאלתו של הורתי מה יש לעשות ביהודים. את היהודים צריך, לדברי שר החוץ, להשמיר או להכניס למחנות-ריכוז. ואז הסביר היטלר את קווי המדיניות שלו במלים ברורות ומפורשות: "היהודים טפילים. כפולין סידרו את הדברים האלה בשיטחיות גמורה. אם היהודים שם לא רצו לעבוד היו יורים בהם. אם לא היו מסוגלים לעבוד נגזר עליהם למות. היה צורך לטפל בהם כמו בחיידקי שחפת שיכולים להדביק גוף בריא. אין כאן אכזריות אם מביאים בתשכון שחייבים להרוג אפילו יצורים תמימים כמו ארנבות או איילות, שלא יגרמו נזק. מדוע צריך לרחם יותר על החיות האלה שהביאו לנו את הכולשביזם?" הווה *Andreas Hillgruber, Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler*, Teil 2, pp. 256 ff.

125 גיראלד פלמינג, שם, עמ' 70.

בגזים — קודם של חולי-הנפש ואחר כך של היהודים) לדרגת שטורמבאנפירר של ה-ס.ס. בתיק ציון, שמאז תחילת המלחמה נמצא וירת "בשליחות מיוחדת בפקודת הפירר".¹²⁶

הקביעה שהיטלר לא ידע על "הפתרון הסופי" עד 1943, כפי שטוען דייוויד אירוונג,¹²⁷ עומדת בסתירה לכל העדויות; ההנחה שנתן פקודה בעל-פה בדבר השמדה כוללת של יהודי אירופה באחד מימי האביב או הקיץ של 1941 היא בעלת סבירות גבוהה, אלא שאי-אפשר להוכיחה בוודאות גמורה על סמך התעודות הקיימות. אולם ראינו שקיבל דיווח על תהליך ההשמדה והתערב בו אישית מפעם לפעם.

במישור המצומצם של ניתוח המדיניות הנאצית נראה שתיתכן תשובה לוויכוח בין בעלי הגישות השונות. אולם במישור האינטרפרטציה ההיסטורית הכוללנית הקשיים האמיתיים נשארים בעינם. ההיסטוריון, שראייתו אינה מסתרת מאחורי משקפיים אידיאולוגיים או תפיסתיים, יכול לראות בקלות שהיו אלה האנטישמיות הנאצית והשיטות שנקטו נגד היהודים כרייך השלישי שהעניקו לנאציזם חלק מהותי מצביונו המיוחד. ראינו, שהסברים המסתמכים על מהלך ההיסטוריה הגרמנית משאירים שאלות רבות ללא מענה ו"פאזשים" ו"טוטאליטריות" הם קטגוריות שרק בדוחק אפשר לייחסן לעניין זה לאור המקום המרכזי שתפסו דחפיו האנטישמיים של היטלר. ראיית הנאציזם כ"דת פוליטית" עשויה אולי להביא להבנה טובה יותר של הכעיות שהועלו כאן — אם המחקר בכיוון זה יתקדם ויילך.¹²⁸ עצם הקושי בשילובו של "הפתרון הסופי" בתוך מסגרת האינטרפרטציות הכוללניות של הנאציזם גם להיסטוריונים אחדים שיפנו לעמדה הפאראדוקסלית של הדגשת מרכזיותה המוחלטת של האידיאולוגיה הגזענית של היטלר במערכת הנאצית,

126 שם, עמ' 37.

127 David Irving, *Hitler's War*, London, 1975

128 James M. Rhodes, *The Hitler Movement — a Modern Millenarian Revolution*,

Hoover Institution Press, Stanford University, 1980, chps. 2, 8; Uriel Tal, *Political Faith in Nazi Ideology and Policy Prior to the Holocaust*. Annual Lecture of the Jacob M. and Shoshana Schreiber Chair for Contemporary Jewish History, Tel-Aviv University, 1978, 53 pp.; idem, "On Structures of Political Theology and Myth in Germany Prior to the Holocaust," Yehuda Bauer and Nathan Rotenstreich (eds.), *The Holocaust as Historical Experience*, New York and London, 1981, pp. 43-74; idem, "Nazism as a Political Faith,"

The Jerusalem Quarterly, Jerusalem, no. 15, 1980, pp. 70-90

ומכאן הם ממשיכים באינטרפרטציה של הבעיות העיקריות שמעורר הנאציזם מבלי להביא בחשבון את השיטות והאמצעים שהופעלו נגד היהודים.¹²⁹ כל זה עשוי להביא אותנו למסקנה שהשמדת היהודים באירופה מעוררת בעיה שהניתוח והעיון ההיסטורי אפשר שלא יצליחו לפתור אותה כלל. אפשר לכל היותר לדבר על עלייתם של אמונה משיחית ושל חזון היסטורי אפוקאליפטי, נדיר לפי שעה, בלבה של המערכת המדינית, הביורוקראטית והטכנולוגית של חברה מתועשת מתקדמת. אבל גם כאן זוהי תדמית-שווא — לא הייתה שום תנועת המונים ביחס ליהודים, אפילו לא מסע-צלב של כת קנאית. הביורוקרטיה תופסת את מרכז הבמה, פקידות האדישה לכליון ועם זאת נסחפת אחר מנהיגה הפועל בעצמו מכוח אמונות ודעות נחושות ביותר. שיתוקו של ההיסטוריון נובע מן הברזמניות ומפעולת-הגומלין של תופעות הטרוגניות בתכלית: קנאות משיחית ומבנים ביורוקראטיים, דחפים פאתולוגיים וצווים מנהליים, גישות ארכאיות בתוך חברה מתועשת מתקדמת. ידועים לנו הפרטים של מה שהתרחש, ידועים לנו רצף האירועים והשפעתם ההדדית האפשרית, אבל הדינאמיקה שבמעמקי התופעה מתחמקת מידיעתנו. ומה שנעלם מאתנו באותה מידה הוא סוד התפוררותם המידית כמעט של המבנים המדיניים, החוקתיים והמשפטיים בגרמניה, וכן כניעתם של הכוחות המוסריים שהיו צריכים מעצם טבעם לשמש אבני-נגף חשובים בדרכם של הנאצים בגרמניה, במדינות אחרות באירופה ובעולם המערבי בכללו.

129 דוגמה מעניינת למצב פאראדוקסאלי זה יכול לשמש ספרו של אנדריאס הילגרובר *Endlich genug...* מודגשת שם היטב מרכזיותה המוחלטת של תורת הגזע ההיטלראית: "הכל היה כפוף לעיקרון הגזעי, מדיניות פנים ומדיניות חוץ כאחד", שם, עמ' 52. אולם בין הבעיות הנידונות בו והנחשבות חשובות ביותר להכנת הנאציזם אין זכר למדיניות האנטי-יהודית ול"פתרון הסופי".